עתיקות 71, התשע״ג

מבנה ובית בד מהתקופות הביזנטית–העבאסית בח׳ירבת אל־ט׳הירייה

אלנה קוגן־זהבי ושולמית חדד

בחודשים יולי–אוקטובר 1998 נערכה חפירה בח׳ירבת אל־ט׳הירייה הסמוכה למחלף בן שמן (אתר 99; נ״צ רי״ח 19358/65080, רי״י 14358/15080 איור 1) כחלק ממפעל הסקרים והחפירות בתוואי כביש חוצה ישראל (כביש מס׳ 6; דגן תשע״א:19*, ר׳ שם הפניות לחפירות אחרות שנערכו בחורבה). בחפירה נתגלה מכלול, ובו מבנה גדול, בית בד ומערכת השקיה. מצפון למבנה נתגלו מצבור אשפה ומשטח, ומדרום לו נחשפו מחצבות (תכנית 1; איור 2) ונתגלו קנקנית (איור 18) וחרסים מתקופת הברונזה הקדומה 1ב׳. הממצאים מתקופת הב״ק 1ב׳ קדומים למכלול הבנוי ואינם קשורים לממצאי החפירה האחרים.[1]

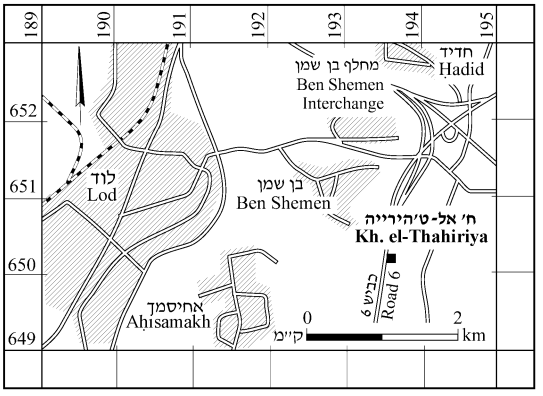

איור 1. מפת איתור.

איור 2. מחצבה קדומה, מבט לצפון.

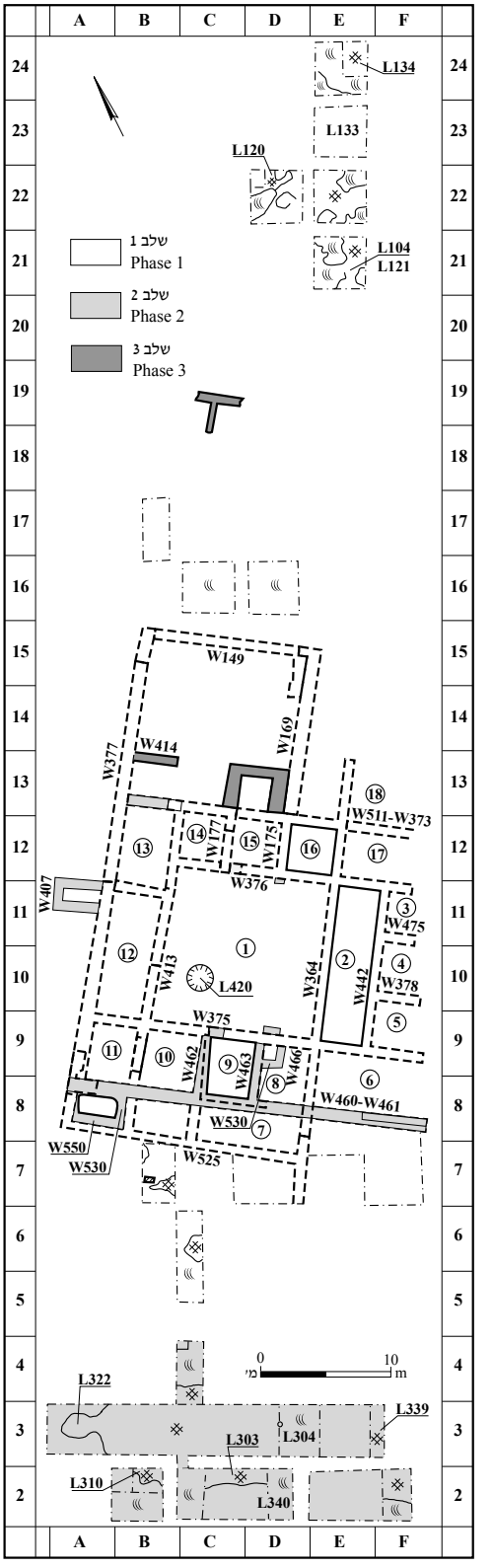

תכנית 1. החפירה; במרכז — שחזור המבנה ובית הבד.

החפירה

המבנה

המבנה (כ־1500 מ״ר) הושתת על הסלע. הוא נחשף בחלקו (תכניות 1, 2; איור 3): צדו המזרחי נחתך ונהרס לחלוטין עקב סלילת כביש מס׳ 1 (תל אביב–ירושלים), וחלקו המערבי השתמר גרוע בשל שוד אבנים בעת העתיקה ופעילות חקלאית מודרנית. ייתכן שהמבנה היה במקור רבוע: צדו המזרחי השתמר לאורך 30 מ׳; המערבי, לאורך 40 מ׳; הצפוני, לאורך 20 מ׳; והדרומי, לאורך 30 מ׳. תכניתו שוחזרה על סמך מסדי הקירות ותעלות השוד שלהם. שלושה שלבים הובחנו במבנה, והם יתוארו להלן מהקדום למאוחר.

שלב 1: התקופה הביזנטית (המאה הה׳–650 לסה״נ) במבנה משלב זה חצר רבועה (מס׳ 1; 13 × 13 מ׳) המוקפת חדרים מארבעת צדדיה. עובי הקירות החיצוניים שתחמו את המבנה כ־1 מ׳, ועובי הקירות הפנימיים 0.8 מ׳. במרכז החצר היה בור מים (L420; איור 4); פתחו המקורי נהרס, והוא נחפר לעומק 4 מ׳ מבלי להגיע לקרקעיתו.

באגף המזרחי של המבנה (איור 5) היו שבעה חדרים (מס׳ 2–6, 17, 18). בחדר מס׳ 2 (4 × 14 מ׳), שצירו צפון–דרום, נחשפו רצפת פסיפס שמעט ממנה נשתמר. תשתיתה נעשתה משתי שכבות טיח: שכבה עליונה של טיח אפור מעורב באבנים קטנות (L436); ושכבה תחתונה, 0.2 מ׳ מתחת לה, מטיח אפור בהיר. בין שתי השכבות היה מילוי של אדמה אדמדמה, ללא ממצא. ממזרח לחדר 2 נבנו שלושה חדרים בציר מזרח–מערב (מס׳ 3–5; רוחב חדרים מס׳ 3 ו־5, 3 מ׳ ורוחב מס׳ 4, 3.6 מ׳), המרוצפים ברצפת פסיפס צבעונית שנשתמרה במקוטע; במקומות שבהם לא השתמרה הרצפה נחשפה רק תשתיתה. בחדר מס׳ 3 שרדו אבני פסיפס שחורות, אדומות ולבנות רבות (L439). בחדר מס׳ 4 נשתמר קטע מהרצפה (L386; 0.5 × 0.8 מ׳; איורים 6, 7) בצבעים שחור, אדום, לבן וצהוב. החלק שהשתמר כולל מסגרת פנימית בדגם גל רץ, התוחמת שטיח שעיטורו אינו ברור; על סמך העיטור והתשתית אפשר להסיק שהפסיפס אינו מאוחר למאה הו׳ לסה״נ (Magen and Talgam 1990:115–150). מרצפת הפסיפס של חדר מס׳ 5 נשתמר קטע קטן (L474), שבמרכזו שולבו ארבע אבנים גדולות (0.3 × 0.5 מ׳). בפינה הדרומית־המערבית של החדר נחשף שקע (L389; 1.0 × 1.5 מ׳), כנראה

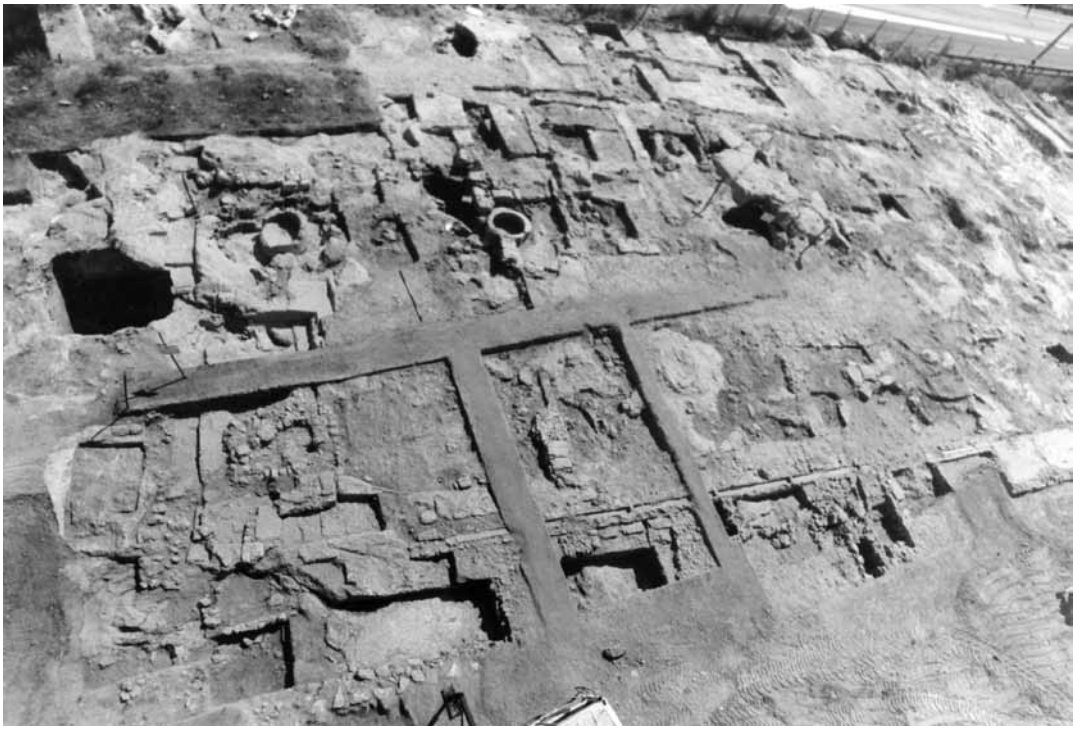

איור 3. שטח החפירה, מבט כללי לכיוון צפון־מערב.

איור 4. בור המים והתעלה המוליכה אליו, מבט למזרח.

שריד של מתקן שאבניו נשדדו. בחדר מס׳ 6 (6.5 מ׳ רוחב), שמדרום לחדרים 3–5, לא השתמרה רצפה; בחדר מס׳ 17 (4 מ׳ רוחב) שמצפון להם נחשפה תשתית של רצפת טיח אפרפר (L390). מצפון לחדר 17 נחשפה פינת חדר (מס׳ 18), שאף בו נחשפו חלקים מתשתית הטיח של רצפה (L395, L399).

באגף המערבי נחשפו שלושה חדרים מלבניים (מס׳ 11–13; איור 8). הקיר המערבי של המבנה (W377) נשתמר לאורך כ־43 מ׳; במקור הוא כוסה בטיח אפור מעוטר בדגם אדרה (ר׳ איור 23:25). מהקיר שרדו רק חומר המליטה שליכד את אבני היסוד שלו ותעלת היסוד החצובה בסלע. לחדר מס׳ 11 רצפת גיר (L507, L514) שהשתמרה במקוטע בשל השינויים שנערכו בחלקו הדרומי של המבנה בשלב 2 (להלן). בחדר מס׳ 12 (3.5 × 9.0 מ׳) נחשפו שרידים דלים מרצפת גיר (L449); רצפת חדר מס׳ 13 (L387; 3.5 × 5.5 מ׳) לא השתמרה עקב מפלסו הגבוה של הסלע במקום.

באגף הצפוני היו שלושה חדרים רבועים (מס׳ 14–16; 3.5 × 3.5 מ׳) שנתחמו בצפון בקיר 373

איור 5. האגף המזרחי של המבנה, מבט למזרח.

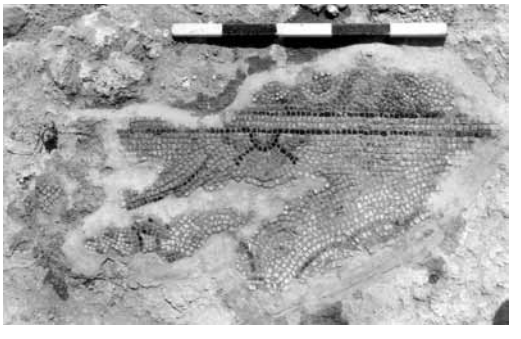

איור 6. קטע מרצפת הפסיפס בחדר מס׳ 4.

איור 7. קטע מרצפת הפסיפס בחדר מס׳ 4.

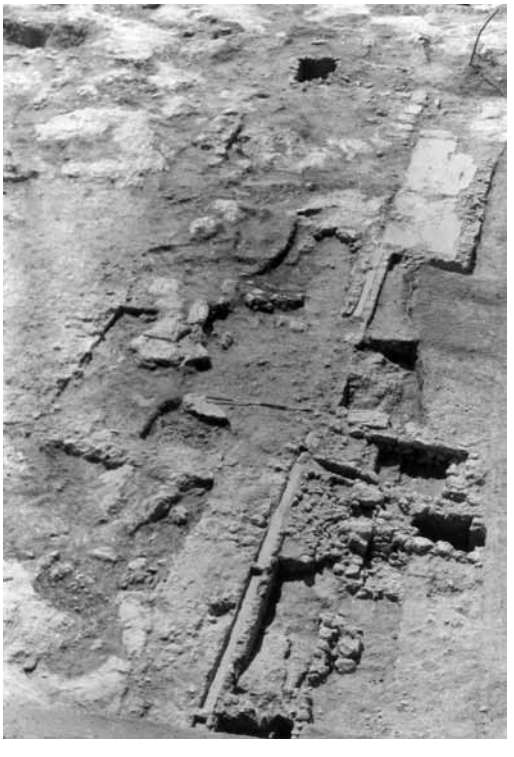

איור 8. האגף המערבי ותעלת המים, מבט לדרום.

ובדרום בקיר 376, ולהם רצפת גיר שנמצאה בחדרים מס׳ 15 (L435) ו־16 (L433). הכניסה לחדר מס׳ 15, וכנראה גם לשאר החדרים, הייתה מהחצר. חדר מס׳ 14, שבו כאמור לא נמצאה רצפה, שימש כנראה מעבר מהמבנה לבית בד (להלן).

באגף הדרומי נערכו שינויים גדולים בשלב 2 (להלן) ותכניתו שונתה כליל. לשלב 1 שייכים קירות 375 ו־525, שתחמו את חדריו מצפון ומדרום בהתאמה, ורצפת גיר של חדר אחד (מס׳ 7; L531).

הממצא משלב הייסוד של המבנה, ששימש ברציפות עד המאה הי׳ לסה״נ, מועט מאוד, וכולל כלי חרס (איור 19:1, 17, 18, 47, 48), כלי זכוכית (ר׳ Jackson-Tal, this volume: Figs. 1:6, 13, 16; 2:22, 24, 26, 27, 31, 34, 37–39), כלי מתכת (איור 20:58, 59, 61, 63, 66) ומטבע אחד (ר׳ Kool, this volume: No. 7).

שלב 2: התקופה האומיית (650–750 לסה״נ)

בשלב זה נערכו שינויים בחצר ובאגף הדרומי של המבנה. בחצר נחשפה רצפת גיר מקוטעת (L319, L325, L411, L424), שניגשה אל בסיסי אומנות אבן צמוד לקירות 375 ו־376. בסיס עמוד שהושתת על הסלע נחשף מדרום לפתח הבור, אולם לא נחשפה רצפה שניגשה אליו; אפשר שהוא קשור לשלב 1 (לעיל) או לשלב 3 (להלן) של המבנה. קיומו מעיד אולי שהחצר הייתה מקורה כולה או בחלקה בקשתות.

בחלקו הדרומי של המבנה נבנה קיר (W460–W461); המסד שלו (0.7 מ׳ רוחב) נבנה באבנים גדולות, מהוקצעות בגסות, וביניהן אבנים קטנות מלוכדות בחומר מליטה. בניצב לקיר נבנו קירות 463 ו־462, שיצרו עם קירות 364 ו־413 משלב 1 שלושה חדרים (מס׳ 8–10). מדרום לקיר 460–461 נחשף קטע מרצפת פסיפס לבנה (L419); היא מכסה חלק מקיר 525, הקיר הדרומי המקורי של המבנה. כיוון שהרצפה מקוטעת, ופרט לקיר שמצפון לה לא שרדו קירות אחרים, אין לדעת כיצד נראה החדר שלו הייתה שייכת. בפינה הצפונית־המערבית של חדר מס׳ 8 נבנה מתקן רבוע מאבנים קטנות, מלוכדות בחומר מליטה (L473; 0.8 × 1.0 מ׳, רוחב קירותיו 0.7 מ׳). בחדר נחשפו קטעים מרצפת גיר (L483), ובמילוי על הרצפה (L384) נמצאה משקולת ברונזה רבועה מהתקופה הביזנטית (איור 20:52).

מחדר מס׳ 10 שרדו קטע ממסד הקיר המערבי (W413) והפן החיצון של הקיר המזרחי (W462); לא שרדה רצפה. מדרום לקיר 460–461 ובתחומי חדר מס׳ 11 המקורי נחשף תא חצוב בסלע, שדופנותיו נבנו מאבנים קטנות וטויחו בטיח (L459; 1.0 × 1.8 מ׳, עומק 1.1 מ׳; איור 9); הוא נתחם במזרח בקיר גוויל (W530), ובמערב הוא צמוד לקיר 377 משלב 1. מאחר שהוא נבנה במרחק של כ־0.5 מ׳ מצפון לקיר 525 משלב 1, החלל ביניהם מולא באבנים ואדמה. נראה שהוא שימש לאחסון (ממגורה?).

איור 9. התא, מבט למערב.

שלב זה תוארך לתקופה האומיית על סמך כלי החרס (איור 19:3, 5–7, 20–23, 38, 39, 42–46), כלי הזכוכית (ר׳ Jackson-Tal, this volume: Figs. 1:1–5, 7, 11, 12; 2:18–20, 33), כלי המתכת (איור 20:52, 57, 60, 62, 64, 65) וחמישה מטבעות המתוארכים לשנים 641/2 או 645/6 לסה״נ, לא לפני 691 לסה״נ, ולתקופה האומיית (ר׳ Kool, this volume: Nos. 9, 11, 13, 16, 18).

שלב 3: התקופה העבאסית (750 – המאה הי׳ לסה״נ) בשלב זה הוסב תא 459 לבור אשפה, ונערכו שינויים בחצר. בגובה כ־0.2 מ׳ מעל רצפת שלב 2 הונחה רצפת טיח אפורה, שקטעים ממנה נחשפו מדרום לבור המים וממזרח לו (L326, L441). ברצפה שולבה מערכת של שלוש תעלות, הבנויות מטיט מעורב באבנים קטנות ומטויחות בטיח אפור (L335, L338, L538; 0.17 מ׳ רוחב; 0.15 מ׳ עובי הדופן, כ־0.2 מ׳ עומק). אל תעלה 335, שהשתמרה לאורך כ־2 מ׳, התנקזו שתי התעלות האחרות, ויחד הן ניקזו את מי הגשמים אל תוך הבור (איור 4).

הממצא משלב זה עשיר ומגוון מאוד, ומתוארך לתקופה העבאסית (איור 19:2, 9–12, 14, 15, 24, 28, 30, 34, 37, 41, 49). הקערות המזוגגות המעטות שנמצאו (היחידות שנתגלו בחפירה) אינן מאוחרות לתקופה זו. בחצר נתגלו חפצי מתכת (איור 20:55, 67) וארבעה מטבעות המתוארכים לשנים 527–565 לסה״נ ולתקופות האומיית והעבאסית (ר׳ Kool, this volume: Nos. 3, 17, 19, 21). בחדר מס׳ 9 נמצאה על רצפת הגיר (L333) משקולת ברונזה דמוית חבית (איור 20:53). על רצפת חדר מס׳ 11 נמצא מטבע חשמונאי של אלכסנדר ינאי (104–76 לפסה״נ; ר׳ Kool, this volume: No. 1) שאינו קשור לחפירה הנדונה, אך מעיד כנראה על קיומו של שלב קדום ביישוב. בתא 459 נמצאו הממצאים העשירים ביותר, ובהם אוסטרקון (איור 19:51), כלי זואומורפי (איור 19:50), מרית (איור 20:56), כלי זכוכית (ר׳ Jackson-Tal, this volume: Figs. 1:10, 17; 2:28, 29, 32, 35, 36) ושברי רעפים (לא אוירו).

בית הבד

שלב 1: התקופה הביזנטית (המאה הה׳ – 650 לסה״נ) בית הבד (12 × 12 מ׳; תכניות 1, 2; איור 10) נבנה מצפון־מזרח למבנה שתואר לעיל; הם חולקים שני קירות משותפים (W373–W511, W377). לבית הבד שני קירות נוספים: W169 במזרח ו־W149 בצפון. הממצא הקרמי משלב זה, שלב הייסוד, מועט מאוד (איור 21:1, 5, 14). בטיח בתעלת השוד של הקיר המזרחי נמצא מטבע מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ (W169; ר׳ Kool, this volume: No. 2)

שלב 2: התקופה האומיית (650–750 לסה״נ) רצפת בית הבד הייתה רצפת גיר שנשתמרה במקוטע (L148, L184, L161, L167). הכניסה לבית הבד הייתה כנראה דרך חדר מס׳ 14 (ר׳ לעיל),

איור 10. בית הבד, מבט כללי לכיוון צפון־מערב.

והפעילות בו התקיימה במרחב אחד, ללא חלוקה פנימית. ממתקניו שרדו רק שני אגנים עגולים מאבן גיר, ששימשו בורות איגום (L153, L253); כל אגן היה שקוע בבור חצוב, דמוי שני מעגלים צמודים. החלל שנותר בין החציבות לאגנים מולא באבנים ובאדמה; נראה שחציבות אלו, לצד חציבות אחרות שנמצאו בשטח בית הבד, קדומות לו (תכנית 3).

לבור איגום 153 (1.3 מ׳ קוטר חיצון, 1 מ׳ קוטר פנים, 0.68 מ׳ גובה השתמרות; איור 11) דפנות נוטות פנימה; שפתו לא השתמרה. לבור איגום 253 (1.7 מ׳ קוטר חיצון, 1.4 מ׳ קוטר פנים, 0.52 מ׳ גובה השתמרות; איור 12) שפה מחורצת. בקרקעית שני האגנים חצוב שקע קטן (0.2 מ׳ קוטר; 0.1 מ׳ עומק); מיקומם בשתי פינות בית הבד הוא עדות לשתי מערכות כבישה שנועדו להפיק כמות רבה

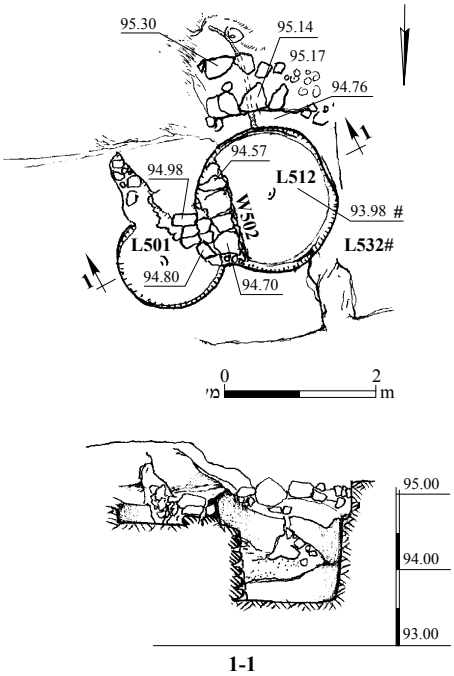

תכנית 3. חציבות קדומות בבית הבד: תכנית וחתך.

איור 11. בור איגום 153, מבט לצפון.

איור 12. בור איגום 253, מבט למזרח.

של שמן. בין האגנים נמצא משטח מעוגל (L400; 2.5 מ׳ קוטר), עשוי מאבנים קטנות וחצץ; נראה ששם היה מקום מתקן הריסוק (״ים״).

העדר חלקים אחרים ממתקני בית הבד והשתמרותם הדלה של הקירות מקשים על שחזור אופן פעולתו. להלן שתי הצעות:

א. מערך הכבישה שהיה קשור לבור איגום 253 פעל בשיטת מתקן בורג בלחץ ישיר (Frankel, Avitsur and Ayalon 1994:50–58, 630–650). מצע הכבישה מאבן לא שרד, אך משני עברי הבור נבנו קירות שיכלו לשמש מסד להצבת מתקן הבורג.

ב. מערך הכבישה שהיה קשור לבור איגום 153 פעל בשיטת מתקן קורה ובורג; משקולת הבורג, שלא שרדה, נקבעה בבור חצוב שהיה ממערב לבור האיגום (L198). הקורה שולבה בקצהו הצפוני של הקיר המזרחי, שהיה מעובה בשורת אבנים נוספת (W169; תכנית 1: חתך 1–1). בית בד דומה, ובו שני מתקני כבישה, נתגלה בח׳ירבת א־נג׳אר (היזמי ושבתאי תשנ״ז:57–58).

מצפון לקיר הצפוני של בית הבד נחצב בור (L183; 1.8 × 2.0 מ׳, עומק 2.5 מ׳); מִפתחו היה מרובע. מגרעת חצובה הובילה אליו מדרום, והובחנה בתוואי תעלת היסוד של קיר 149. הבור לא היה מטויח; נראה שהיה מקורה, שכן שוליו היו מיושרים ואפשר היה לבנות מעליו קירות או תקרה. על סמך קרבתו לבית הבד, נראה ששימש לאחסון זיתים. ממצא מועט נתגלה משלב זה (איור 21:2–4; ר׳ Jackson-Tal, this volume: Fig. 1:15; Kool, this volume: No. 20).

שלב 3: התקופה העבאסית (750 – המאה הי׳ לסה״נ) בשלב זה נסתם בור איגום 253 באבנים וסביבו נבנו קירות 175, 176 ו־177 (איור 13), שיצרו חדר שלו רצפת גיר (L394, L164, L168). כמו כן נבנה קיר 414 מעל תעלת היסוד של קיר 377 — הקיר המערבי, המקורי, של בית הבד והמבנה, ועל כן מאוחר לו; מהקיר נחשף רק קצהו המערבי. רוב הממצא הקרמי (איור 21:6–13) וממצא הזכוכית (ר׳ Jackson-Tal, this volume: Figs. 1:14; 2:21, 23, 30) שנתגלה בבית הבד שייך לשלב זה. על רצפת הגיר (L394) נתגלה מטבע מהשנים 641–668 לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: No. 5).

מערכת ההשקיה

שלב 1: התקופה הביזנטית (המאה הה׳ – 650 לסה״נ) לאורך קיר 377, הקיר המערבי של המבנה, וצמוד לו מבחוץ נבנתה תעלה שכיוונה צפון–דרום (L358; 0.2 מ׳ רוחב; תכנית 2). היא מטויחת בטיח הידראולי אדמדם שמעורבים בו גריסי חרס. התעלה הושתתה על סלע מיושר ששיפועו מתון, ונבנתה מאבנים קטנות ובינוניות, מלוכדות במלט

איור 13. בור איגום 253 לאחר סתימתו וקיר 176, מבט לדרום.

לבן מעורב בחצץ ובפתיתי חומר אורגני. בדרום התחברה התעלה לבריכה מטויחת (L467; 1.4 × 4.0 מ׳; איור 14), ואילו קצהָ הצפוני נהרס. התעלה חולקה במחיצות למקטעים קצובים באורך 2.95 מ׳ (0.13 מ׳ רוחב); בכל מקטע שולב צינור חרס (6 ס״מ קוטר; איורים 15; 22:25). צינור חרס נוסף, שקוטרו זהה, נקבע בדופן המערבית של התעלה, והוא ניקז את המים לכיוון מערב.

איור 14. תעלת המים והחיבור שלה לבריכה ולבור הניקוז, מבט לדרום.

איור 15. התעלה, מבט לצפון־מערב.

מערכת השקיה זו נועדה להשקות חלקות קטנות או ערוגות ממערב למבנה. צינורות החרס נועדו לווסת את המים לכל חלקה בנפרד או לכולן באותה עת. המים נשאבו מהבור שבחצר, הוזרמו אל הבריכה ומשם — לתעלה ולערוגות. גודלן של הערוגות אינו ידוע, אך ייתכן שקיר 181 (0.5 מ׳ רוחב, 0.25 מ׳ גובה השתמרות), שנמצא 2 מ׳ ממערב לתעלה, שימש לתיחומן. בצדה הצפוני של התעלה נחשפה מדרגה חצובה בעלת דופן מיושרת; ייתכן שהיא קדומה למבנה או בת־זמנו.

הממצא הקרמי מתוך התעלה הכיל מעט שברי כלי חרס (איורים 11:23; 13:24).

שלב 2: התקופה האומיית (650–750 לסה״נ)

ממערב לקיר 377 נבנתה בשלב זה תעלה מטויחת (L405; 0.3 מ׳ רוחב, 1.5 מ׳ אורך), שהשתפלה מדרום לצפון אל בור ניקוז מקורה בגג מקומר (L430, L521; איור 16). תעלה זו ביטלה את תעלה 358 משלב 1; היא נבנתה מעליה, והבור נחצב בשטח ששימש לחקלאות (תכנית 2: חתך 3–3). שלוש רצפות מאדמה מהודקת (L425, L426, L455) נחשפו, ומעליהן נתגלה ממצא רב מהתקופות הביזנטית והאומיית: כלי חרס (איור 23: 1–10, 12, 14, 15), כלי זכוכית (ר׳ Jackson-Tal,

איור 16. התעלה ובור הניקוז, מבט למערב.

(this volume: Figs. 1:12, 16; 2:19, 27, 31, 34), כלי מתכת (איור 17:25–21) ומטבע מהשנים 641–668 לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: No. 6); מפלסים אלה מתייחסים לשלב שבו השטח כבר לא שימש לחקלאות.

מצבור אשפה והשטחים שמצפון למבנה

כ־20 מ׳ מצפון למכלול שתואר לעיל נתגלה מצבור אשפה גדול (תכנית 1), ובו שברי כלי חרס רבים, בעיקר קנקני עזה (איור 26), וחפצי מתכת (איור 10:27); הממצא הקרמי תוארך לתקופה הביזנטית, ונראה שתושבי המבנה השליכו אותו לשם בתקופה זו (שלב 1). על הסלע החשוף מצפון למבנה (L104, L136) נמצאו טבעת (איור 11:27), פריטי שיש (איור 12:27, 13) ומטבע אומיי (ר׳ Kool, this volume: No. 12).

המשטח

כ־15 מ׳ מדרום למכלול נחשף משטח (תכנית 1; איור 17): תשתית ריצוף העשויה מחלוקים, חרסים, רעפים, שיש, גושי פסיפס ושברי שמשות חלון (לדיון, ר׳ Jackson-Tal, this volume), מלוכדים בטיח. גודל המשטח 10 × 30 מ׳; במקור הוא היה גדול יותר. לא ברור למה הוא שימש: חצר פתוחה או אולי מכלאה לבעלי חיים. הממצא הקרמי (איור 28) המועט שנמצא במקום תוארך לתקופה הביזנטית, והמטבע היחיד שנמצא תוארך לתקופה האומיית (ר׳ Kool, this volume: No. 15). כן נמצאו חפצי מתכת (איור 5:29, 6). נראה שהממצאים ששימשו בבנייתו נלקחו מהמבנה לאחר הכיבוש הערבי בשנת 634 לסה״נ, אז שונה ייעודו בעקבות הגעתה של אוכלוסייה חדשה למקום (ר׳ סיכום, להלן).

איור 17. המשטח, מבט לדרום־מזרח.

הממצא

בחפירה נתגלו כלי חרס, חפצי מתכת, עצם ושיש, שיוצגו להלן, וכן כלי זכוכית (ר׳ Jackson-Tal, this volume), מטבעות (ר׳ Kool, this volume) ועצמות בעלי חיים (ר׳ Sade, this volume) שיידונו בנפרד. הממצאים יוצגו לפי המכלולים שפורטו לעיל. באיור 18 מוצגת הקנקנית מתקופה הב״ק 1ב׳, השייכת לשלב הקדום של האתר (ר׳ לעיל).

המבנה

כלי חרס

קערה מיובאת (איור 1:19).— הקערה נמנית עם כלי החרס המחופים אדום מטיפוס הקערה הקפריסאית (Cypriot Red Slip), היא תוארכה אצל הייז (Hayes 1972:373–376, Form 1, Fig. 80)

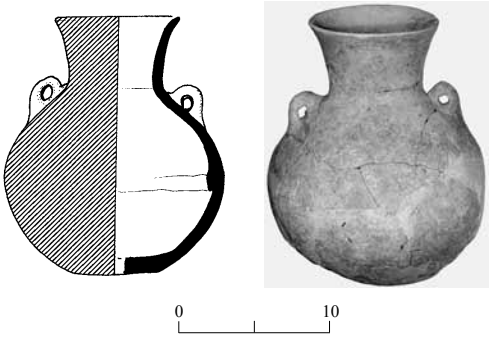

איור 18. קנקנית מתקופת הברונזה הקדומה 1ב׳.

לוקוס	סל	תיאור	הקבלה
447	4665	טין חום־אדום, חיפוי אדום	Van den Brink and Grosinger 2004:88–89, Fig. 3:5, 6

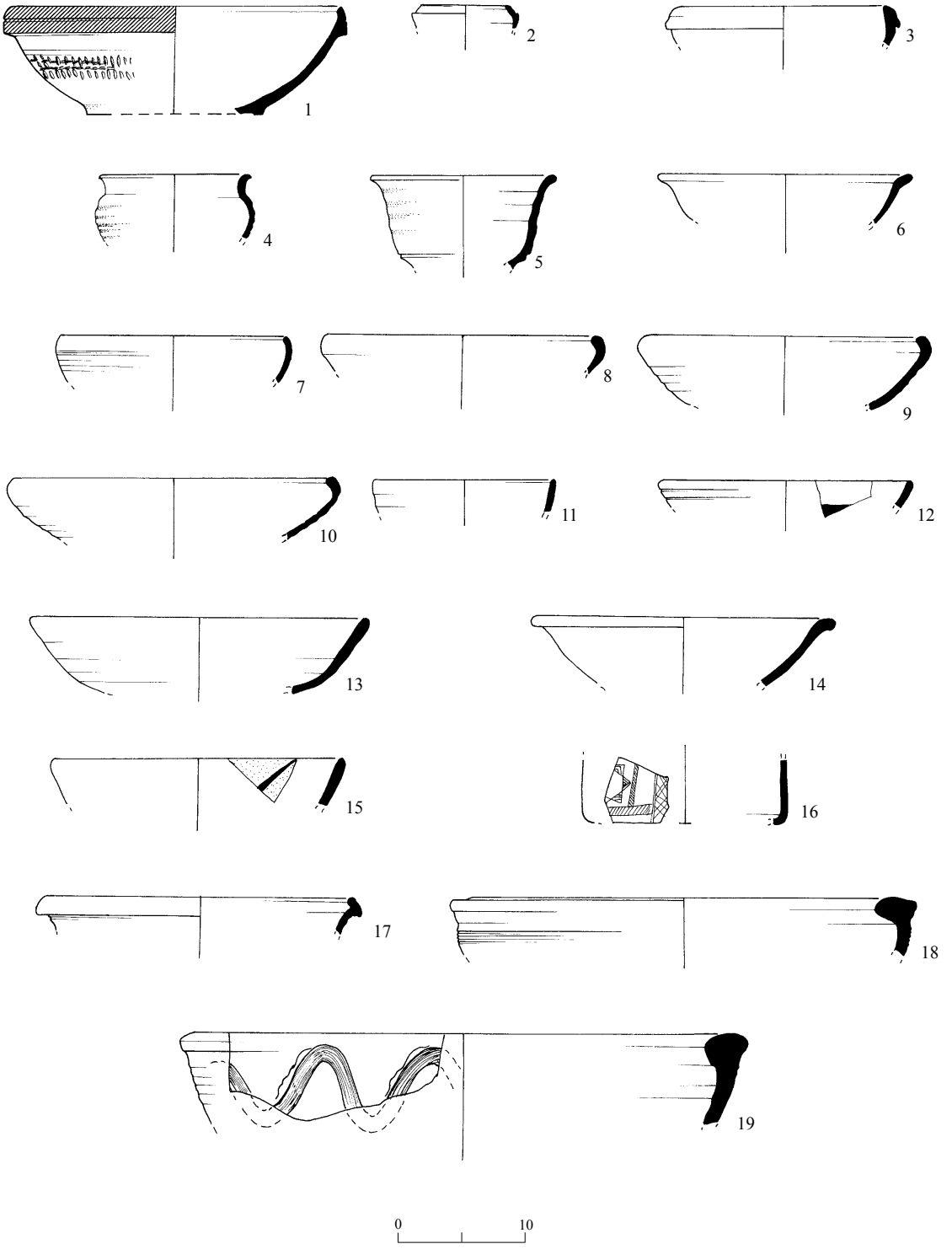

איור 19. כלי החרס מהמבנה.

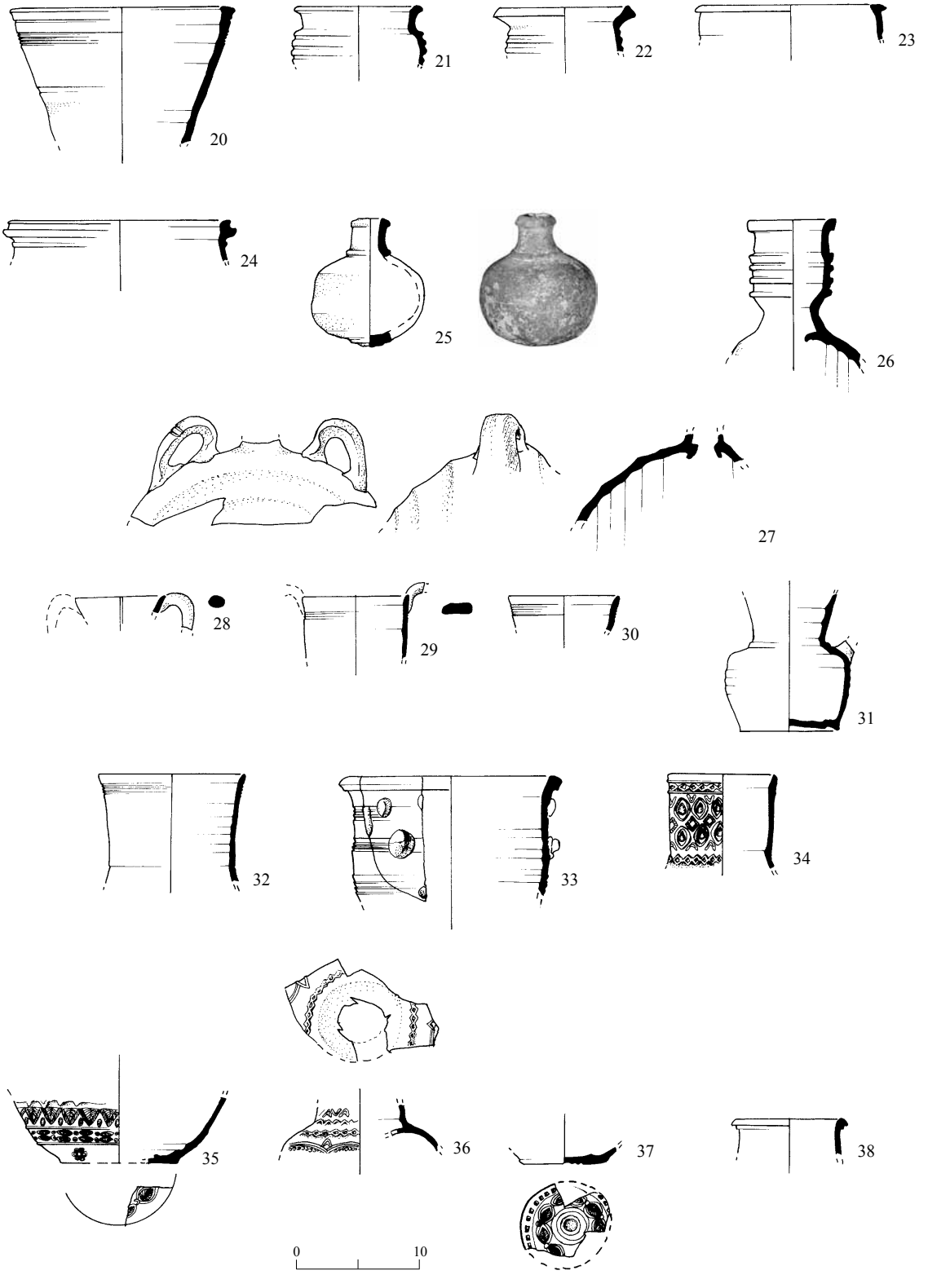

איור 19. (המשך).

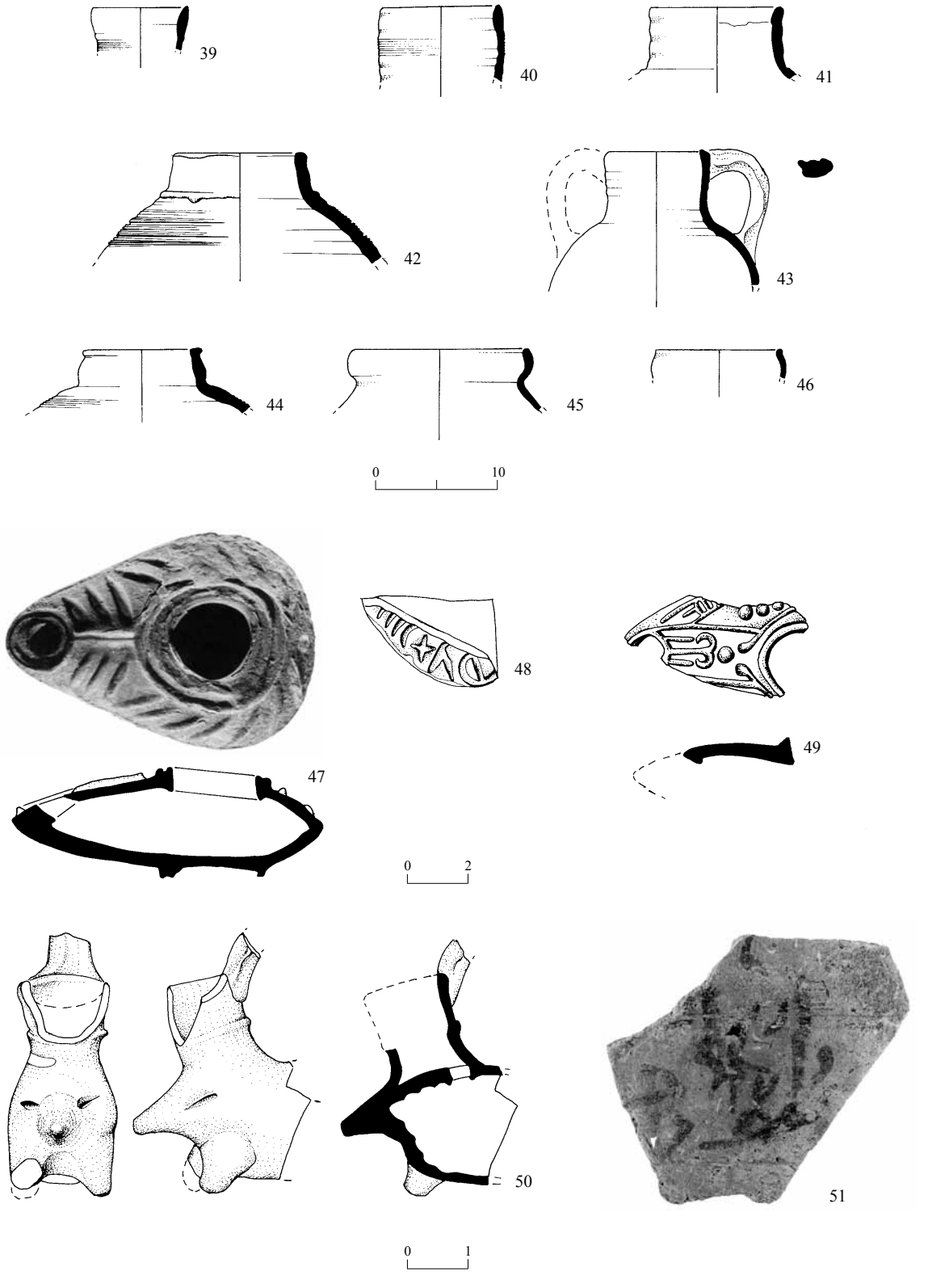

איור 19. (המשך).

איור 19

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	שלב
1	קערה	514	5032	טין אדום, חיפוי אדום	1
2	קערה	335	3169	טין חום	3–2
3	קערה	356	3323	טין חום–כתום	2
4	קערה	459	4717	טין צהבהב	3
5	קערה	504	5004/2	טין חום בהיר	2
6	קערה	390	3383	טין חום בהיר	3–2
7	קערה	432	3577	טין ורוד–חום	3–1
8	קערה	459	4715/2	טין צהבהב	3
9	קערה	W442	4696	טין חום בהיר–צהבהב	3–2
10	קערה	435	4631	טין צהבהב	3–2
11	קערה	382	3204	טין צלהב, זיגוג ירוק	3
12	קערה	387	3408	טין ורוד, זיגוג ירוק	3
13	קערה	459	4715/3	טין חום בהיר, זיגוג ירוק	3
14	קערה	433	4632	טין צלהב, זיגוג ירוק	3
15	קערה	395	3409	טין צלהב, זיגוג ירוק בהיר, עיטור חום כהה	3
16	קערה	459	4715	טין שחור, מירוק	3
17	קדרה	392	3575	טין חום־כתמתם	1
18	קדרה	449	4652	טין חום	1
19	קדרה	459	4715/6	טין חום־אדמדם	3
20	קדרה	504	5004	טין אדמדם־כתום	2
21	סיר בישול	483	3453/1	טין חום־אדמדם	2
22	סיר בישול	504	5004/3	טין חום־אדמדם	2
23	סיר בישול	356	3308	טין חום	2
24	סיר בישול	338	3197	טין חום–אדום	3
25	כלי כדורי־קוני	459	4725	טין חום	3
26	צפחת	459	4703	טין צלהב	3
27	צפחת	459	4591	טין צלהב	3
28	פך	431	4633	טין צלהב	3
29	פך	459	4715	טין צלהב	3
30	פך	335	3169	טין צלהב	3
31	פך	459	4703/1	טין צלהב	3
32	פך	459	4703/2	טין צלהב	3
33	פך	459	4775	טין צלהב	3
34	פך	456	4685/1	טין צלהב	3
35	פך	456	4685/2	טין צלהב	3
36	פך	456	4685/3	טין צלהב	3
37	פך	456	4685/4	טין צלהב	3
38	קנקן	385	3369	טין חום–אדום	3–2

◂ איור 19

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	שלב
39	קנקן	356	3336	טין חום בהיר	2
40	קנקן	459	4715/7	טין צהבהב	3
41	קנקן	326	3157	טין חום	3
42	קנקן עזה	325	3233	טין חום	2
43	קנקן	504	5004/5	טין חום	2
44	קנקן	384	3428/7	טין חום	2
45	קנקן	504	5004/4	טין חום	2
46	קנקן	384	3428/15	טין חום–אדום	2
47	נר	507	5005	טין חום	1
48	נר	449	4662/2	טין חום	1
49	נר	338	3169	טין צלהב	3
50	כלי זואומורפי	459	4726	טין חום־אדמדם, חיפוי אדום	3
51	אוסטרקון	459	4717	טין חום–כתום, צבע חום–אדום	3

לשלהי המאה הד׳ – הרבע השלישי של המאה הה׳ לסה״נ, ואצל צוף (תשס״ג: לוח 30:629–632) לאמצע המאה הד׳ לסה״נ – התקופה האומיית.

קערות מקומיות פשוטות (איור 19:2–10).— לקערה מס׳ 2 דופן מזווה. לקערה מס׳ 3 שפה מקופלת חוצה. לקערות מס׳ 4 ו־5 שפה משתפלת חוצה ודופן מעוגלת. לקערה מס׳ 6 שפה משתפלת חוצה ודופן ישרה, ולקערות מס׳ 7–10 דופן מתעגלת; הן נבדלות זו מזו בגודלן. קערה מס׳ 7 נמנית עם הכלים המכונים כלים ביזנטיים עדינים (Fine Byzantine Ware), שראשיתם בתקופה הביזנטית, והם המשיכו להופיע עד המאה הט׳ לסה״נ (Shalem 2002:154, Fig. 5:9, 10; Cytryn-Silverman 2010:108).

קערות מזוגגות (איור 19:11–15).— קערות מזוגגות ספורות נתגלו, כולן במבנה זה; לקערות מס׳ 11–14 זיגוג ירוק, והן נמנות עם הכלים המכונים כלים קופטיים מזוגגים. קערה מס׳ 15 מזוגגת אף היא בזיגוג ירוק, אך היא מעוטרת בעיטור חום מתחת לזיגוג. קערות מזוגגות אלו החלו להופיע בראשית התקופה העבאסית (המחצית השנייה של המאה הח׳ לסה״נ), והמשיכו לשמש עד המאות הט׳ (מס׳ 11–14) והי׳ (מס׳ 15) לסה״נ (de Vincenz 2008:134–135; Cytryn-Silverman 2010:109–111).

קערה שחורה ממורקת (איור 19:16).— הקערה עשויה ביד מטין שחור, והיא ממורקת ומעוטרת בעיטור גאומטרי חרות, שמולא בצבע לבן. קערות אלו נדירות מאוד. קערות אחדות מטיפוס זה נמצאו בבית שאן לצד קערות מזכוכית ומסטאטיט, והן קבוצה אחידה בצורה ובעיטור האופיינית למחצית השנייה של המאות הח׳–הי׳ לסה״נ (Hadad 2000). קערות מטיפוס זה נמצאו גם בכפר ענה (Gophna and Taxel 2007:43, Fig. 3.6:9) ובטבריה (de Vincenz 2008:149, Pl. 4.36:1, ור׳ שם גם הפניות לרמלה, שם קערות מטיפוס זה נפוצות למדי).

קדרות (איור 19:17–20).— לקדרה מס׳ 17 שפת קרדום ודופן דקה. לקדרות מס׳ 18 ו־19 שפה מעובה, נוטה פנימה ודופן עבה מאוד; האחרונה מעוטרת בדגם גלי חרות. לקדרה מס׳ 20 שפה שטוחה ודופן ישרה. קדרות אלו החלו להופיע בתקופה הביזנטית והמשיכו לשמש עד התקופה העבאסית בשינויים אחדים (Cytryn-Silverman 2010:99).

סירי בישול (איור 19:21–24).— נמצאו סירי בישול מעטים. לסירים מס׳ 21 ו־22 שפה נוטה חוצה ודופן מצולעת. לסיר מס׳ 23 שפה מקופלת חוצה, ניצבת לדופן, ולסיר מס׳ 24 רכס בולט מתחת לשפה.

כלי כדורי־קוני (׳רימון׳) (איור 19:25).— לכלי שפה מעובה, רכס בחיבור הצוואר לכתף, דופן עבה, מעוגלת, ובסיס שטוח. כלים אלו, המכונים ׳רימונים׳, החלו להופיע בתקופה האומיית. שלושה כלים שלמים, שבאחד מהם הייתה כספית, נמצאו בבית שאן באחת החנויות בשוק שבנה הח׳ליף הִשאם בשנת 738 לסה״נ ואשר חרב ברעידת האדמה ב־18 בינואר שנת 749 לסה״נ (Hadad 2002:5, 10–12; 2005:6, 12, 15, Figs. 5, 16, 22).

הכלים מטיפוס זה אינם מעוטרים בתקופות האומיית–הפאטימית, ורק במחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ הם עוטרו (Avissar and Stern 2005:119). כלים מטיפוס זה נתגלו ברמלה (Tal and Taxel 2008:144, Fig. 6.92:14–16; Cytryn-Silverman 2010:116–117) ובטבריה (de Vincenz 2008:149–150, Pl. 4.37). הכלי מח׳ירבת אל־ט׳הירייה נמצא בשלב 3 של המבנה, המתוארך לתקופה העבאסית.

צפחות (איור 19:26, 27).— הצפחות עשויות מטין צלהב. מצפחת מס׳ 26 נשתמר צוואר גבוה ועליו רכסים, ושפה משתפלת חוצה; מצפחת מס׳ 27 נשתמר חלק מכתף ושתי ידיות הטיפוסיות לכלי זה. הצפחת הייתה הכלי הנפוץ ביותר מבין הכלים שיוצרו בבתי היוצר בבית שאן — כולם עשויים מטין צלהב. אפשר לראות בכלי זה את הסמל המסחרי של בתי יוצר אלו כפי שמעיד הממצא. צפחות רבות מאוד נתגלו באחד ממחסני בית היוצר הסמוך לתיאטרון ובאחת החנויות ברחוב המונומנטים; הן נמצאו בשכבת החורבן של רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ, כמעט כולן היו מרוסקות (Hadad 2005:6, 7, 9, 13).

בתי יוצר אלו, שהיו מרוכזים בעיקר במרכז העיר הרומית ניסה־סקיתופוליס שנקראה אז בֵּיסָן, נבנו בראשית המאה הח׳ לסה״נ (לאחר הרפורמה של עבד אל־מליכ בשנת 696 לסה״נ, אז החלה להופיע תרבות חומרית שאפשר לכנותה ״מוסלמית״ והיא נבדלת לחלוטין מזו הביזנטית) והמשיכו לשמש גם לאחר רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ.

צפחות שצווארן מרוכס החלו להופיע בתקופה העבאסית (Cytryn-Silverman 2010: Pl. 9.24:9, 10), וזהו גם תאריכן של שתי הצפחות מח׳ירבת אל־ט׳הירייה, שנמצאו לצד כלי ה׳רימון׳ (לעיל).

פכים (איור 19:28–37).— הפכים עשויים מטין צלהב, ולהם דופן דקה מאוד, שפה מחודדת ובסיס שטוח. הם פשוטים או מעוטרים בחריתה או בהדבקות (barbotine appliqué) ואופייניים לתקופות העבאסית–הפאטימית (לדיון נרחב בטיפוסי הכלים העשויים מטין צלהב, ר׳ de Vincenz 2008:121–132; Cytryn-Silverman 2010:104–108).

קנקנים (איור 19:38–46).— לקנקן מס׳ 38 שפה מקופלת חוצה. לקנקן מס׳ 39 שפה מחודדת. לקנקן מס׳ 40 שפה מעובה נוטה פנימה. לקנקן מס׳ 41 שפה מעובה, מקופלת פנימה. לקנקנים מס׳ 42–44 שפה שטוחה, ולקנקנים מס׳ 45 ו־46 מגרעת מתחת לשפה. קנקן מס׳ 42 הוא מטיפוס קנקני עזה שהחל להופיע במאה הה׳ לסה״נ והמשיך לשמש עד סוף התקופה האומיית (Cytryn-Silverman 2010:102–103, Ware VII).

נרות (איור 19:47–49).— הנרות שייכים לשני טיפוסים. נרות מס׳ 47 ו־48 הם נרות פמוט, צורתם אגסית, מוארכת, ולהם בסיס טבעת גבוה. הכתף מעוטרת לרוב בדגם רדיאלי (מס׳ 47) ולעתים נדירות יותר, בכתובת יוונית נוצרית או פסבדו יוונית (מס׳ 48), והחרטום מעוטר בכף תמר. נרות אלו מקבילים לטיפוס 28 של חדד (Hadad 2002:66–68) המתוארך מהמאה הה׳ לסה״נ עד התקופה האומיית.

רק חלק קטן מחרטומו של נר מס׳ 49 נשתמר, ובו תעלה רחבה, מעוטרת. הנר שייך לטיפוס הנרות בעלי ידית הלשון שהחלו להופיע במחצית השנייה של המאה הח׳ לסה״נ (ראשית התקופה העבאסית) והיו בשימוש לפחות עד המאה הי״א לסה״נ (Hadad 2002:95–106, Type 37).

כלי זואומורפי (איור 19:50).— כלים זואומורפיים החלו להופיע בתקופה האומיית והמשיכו להופיע גם בתקופה העבאסית; הכלי הנדון לא נשתמר בשלמותו. הוא שייך לתקופה המאוחרת על סמך המכלול שבו נמצא. כלים אחדים מטיפוס זה נתגלו ברמלה (Kletter 2005:86–88, Fig. 22; Cytryn-Silverman 2010:117–118; Vilozny 2010), בנווה אור שבעמק בית שאן — אתר מהתקופות האומיית והעבאסית (Shalem 2002:168, Fig. 15:6) ובטבריה (de Vincenz 2008:160, Pl. 4.39:1–3).

אוסטרקון (איור 19:51).— האוסטרקון לא נשתמר בשלמותו. הוא נעשה משבר קנקן, והכתובת כתובה בצבע חום–אדום. לדעת פרופ׳ משה שרון (מידע בעל פה), אף שאי אפשר לפענח את הכתובת, הרי

שעל סמך צורת הכתב אפשר לתארכה למאה הי׳ לסה״נ.

חפצי המתכת

משקולות (איור 20:52, 53).— שתי המשקולות עשויות ברונזה. משקולת מס׳ 52 רבועה (3.4 × 3.5 ס״מ, עובי 4 מ״מ). במרכזה חרות עיגול דמוי זר שבמרכזו האותיות ΓA שמציינות את משקלה: אונקיה (ΟΥΓΓΙΑ) אחת (27 גרם). אולם, משקלה לאחר ניקוי הוא 22.75 גרם, כלומר חסרים 4.25 גרם למשקלה. המשקולת מעוטרת בארבע פינותיה בענף. משקולת מס׳ 53 דמוית חבית (1.5 ס״מ אורך), משני צדיה חרותים עיגולים חד־מרכזיים שבמרכזם שקע. משקלה לאחר ניקוי הוא 14.66 גרם; מאחר שהמשקולת היא מסדרת דירהם (2.97 גרם) הרי שמשקלה היה 5 דירהם, שהם 14.85 גרם, כלומר חסרים 0.19 גרם למשקלה.

תקן המשקל היווני־הרומי המשיך לשמש לאורך התקופות הרומית והביזנטית וגם בראשית התקופה האסלאמית הקדומה. כמעט כל המשקולות שנמצאו בארץ עשויות מעופרת; מעטות עשויות מברונזה (קדר תשס״ה). שתי משקולות, שעיטורן דומה מאוד למשקולת מס׳ 52 מח׳ירבת אל־ט׳הירייה, נמצאות באוסף מוזיאון הפרנציסקנים ומתוארכות לתקופה הביזנטית (Manns 1984:32, 40, Nos. 17, 18). רוב המשקולות הרבועות והעגולות במשקל אונקיה אחת שפורסמו מעוטרות בצלב: ביבנה־ים נתגלתה משקולת שתוארכה לתקופה הביזנטית (Fischer 2004:180, Fig. 12), ומשקולות אחדות נמצאו בקיסריה, ועליהן צלב המעיד כי אינן קדומות לראשית המאה הד׳ לסה״נ (Holland 2009:26–28, Nos. 50–53). קדר (Qedar 1979:66–67, Nos. 4163–4167) תיארך משקולות מאוסף פרטי למאות הה׳–הז׳ לסה״נ.

משקולות דירהם החלו להופיע לאחר הרפורמה של עבד אל־מליכ, ומשקולות חבית החלו להופיע בתקופה הפאטימית או מעט קודם לכן. למעלה מ־600 משקולות, בכל העריכים של הדירהם ובמגוון צורות, נמצאו בקיסריה (Holland 2009:41–43, No. 114). משקולת במשקל 5 דירהם נמצאה ברמלה (Khamis 2010:279–282, ור׳ שם דיון במשקל המוסלמי ושתי משקולות נוספות במשקל 10 דירהם), ומשקולות אחדות במשקל 10, 20 ו־100 דירהם נתגלו בבניאס (Khamis 2008:165–167: Nos. 1–6).

משקולת מס׳ 52 נמצאה בחדר מס׳ 8 בשלב 2 של המבנה המתוארך לתקופה האומיית; היא נתגלתה על רצפת החדר (L384) לצד שני מטבעות המתוארכים לשנים 644–648 לסה״נ ולתקופה האומיית (ר׳ Kool, this volume, Nos. 8, 14). העובדה שהמשקולת איננה מעוטרת בצלב, אף שהיא ביזנטית, והימצאותה במכלול המאוחר לתקופה זו, יש בה כדי להעיד שהיא המשיכה לשמש גם לאחר הכיבוש הערבי בשנת 634 לסה״נ, במהלך התקופה האומיית. אפשר שהמשקולת הוסיפה לשמש גם בתקופה העבאסית לצד משקולת החבית (מס׳ 53), שנתגלתה על רצפת החדר הסמוך (מס׳ 9; L333) בשלב 3 של המבנה המתוארך לתקופה העבאסית. אם אוכלוסיית המקום השתנתה בעקבות הכיבוש, מנוצרים למוסלמים, הרי שמשקולת ללא צלב תאמה את דתה של האוכלוסייה החדשה.

כאמור, משקולות חבית מתוארכות לתקופה הפאטימית (למן משנת 969 לסה״נ) או מעט קודם לכן. הממצא בחפירה אינו מאוחר למאה הי׳ לסה״נ, כך שאפשר לתארך משקולת זו כקודמת לתקופה הפאטימית או לראשיתה. שתי המשקולות והמאזניים (להלן) מעידים על פעילות מסחרית שהתנהלה במקום; לא ברור אם ראשיתה בתקופה הביזנטית, כתאריכה המקורי של משקולת מס׳ 52, או רק לאחר הכיבוש הערבי.

מאזני מנוף (איור 20:54).— מהמאזניים (Steelyard) נשתמרה רק הזרוע. מאזני מנוף החלו להופיע בתקופה הרומית. הם שופרו בתקופה הביזנטית, והמשיכו לשמש גם בתקופה האסלאמית בשינויים (לדיון, ר׳ הולנד תשס״א; ח׳מיס תשס״ה; Khamis 2008:168–169; Holland 2009:8–15; Waldbaum 1983:80–84). הזרוע נמצאה על רצפת חדר מס׳ 13 (L387), לצד קערה מזוגגת מהתקופה העבאסית (איור 19:12), ועל כן שייכים לשלב 3 של המבנה, ומכאן שהמאזניים בני זמנה של משקולת החבית (מס׳ 53).

מריות (איור 20:55, 56).— מוטות אלו, שהקצה האחד שלהם שטוח או מסתיים בכפית קטנה, שימשו לערבוב או להוצאת חומר בכמות קטנה; הם מכונים גם מקלות כוחל. מרית מס׳ 55 מעוטרת במרכז, ואילו מרית מס׳ 56 שונה מעט: היא שטוחה בקצה האחד ומעוקלת בקצה האחר. מריות אלו, שצורתן שונה מזו של התקופות הרומית והביזנטית, אופייניות לתקופה האסלאמית הקדומה (לדיון ולהפניות, ר׳ Khamis 2008:170–173). מריות מעוטרות נתגלו גם בתל בית שאן (FitzGerald

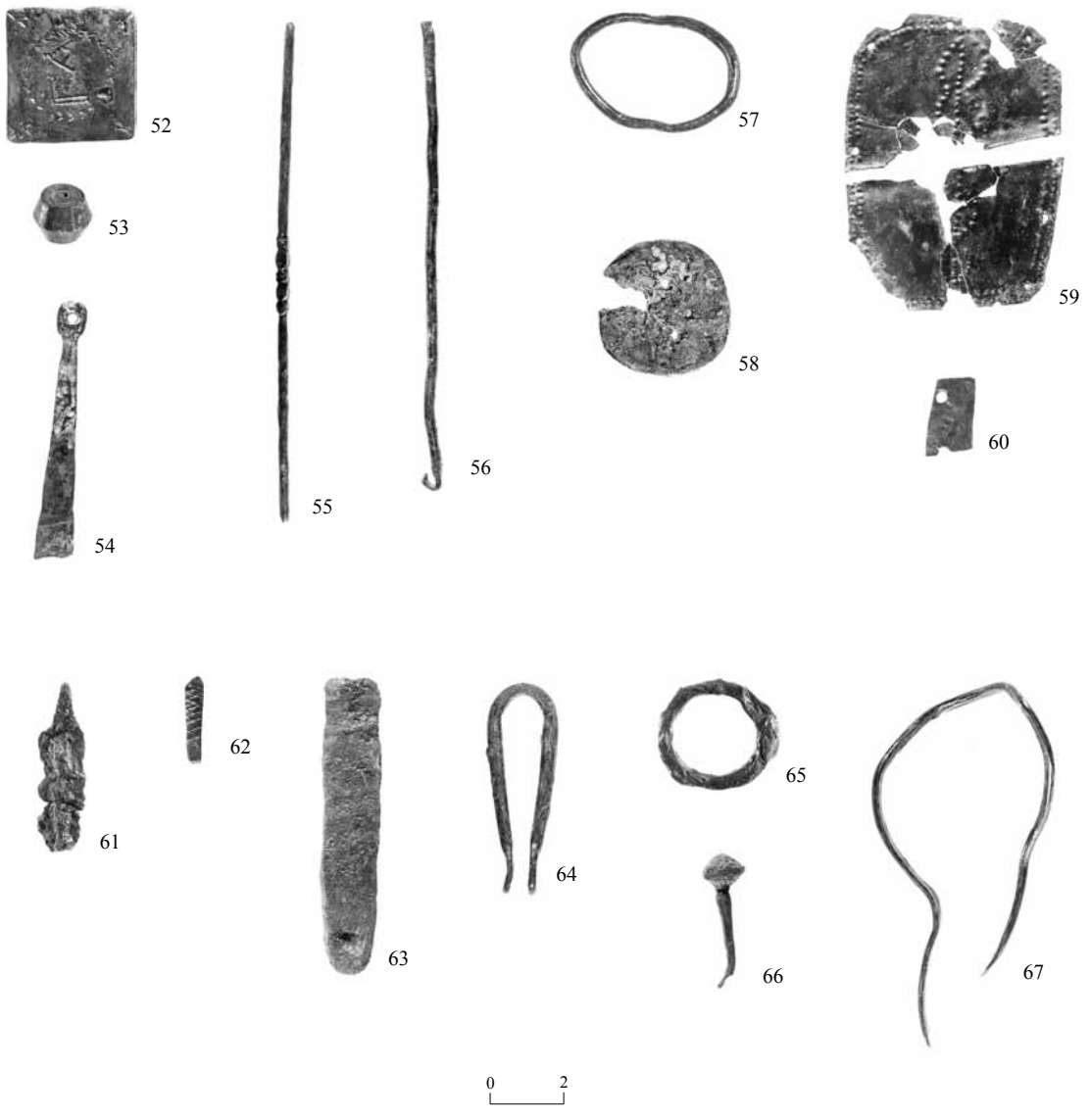

איור 20. חפצי המתכת מן המבנה.

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	תיאור	שלב
52	משקולת	384	3386	ברונזה	2
53	משקולת	333	3239	ברונזה	3
54	מאזניים	387	3378	ברונזה	3
55	מרית	338	3195	ברונזה	3
56	מרית	459	5054	ברונזה	3
57	צמיד	319	3106	ברונזה	2
58	שיבוץ	514	5038	כסף	1
59	שיבוץ	514	5024	ברונזה	1

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	תיאור	שלב
60	שיבוץ	384	3581	ברונזה	2
61	סכין	514	5040	ברזל	1
62	ידית	325	3258	ברונזה	2
63	ידית	514	5024	ברונזה	1
64	ידית	504	5010	ברונזה	2
65	טבעת	384	3581/1	ברונזה	2
66	מסמר	514	5061	ברונזה	1
67	חוט	338	3195/1	ברונזה	3

(1931: Pl. 38:12–14), בנווה אור (Shalem 2002: Fig. 20:1–6) ובכפר ג׳יניס (Messika 2006:105, Fig. 23:7–8).

יש לציין כי מריות דומות מזכוכית החלו להופיע בתקופה הרומית הקדומה, ושימשו בין השאר גם עיטורים ארכיטקטוניים; השימוש בהן נמשך עד התקופות העבאסית–הפאטימית, ואילו מריות המתכת המשיכו לשמש עד התקופה הממלוכית, כפי שעולה מן הממצא מבית שאן (Hadad 2005:30, 48, Nos. 464–467, 1007–1010).

צמיד (איור 20:57).— הצמיד, שצורתו סגלגלה, אינו מעוטר. צמיד ברונזה דומה נתגלה בבניאס ותוארך לתקופה האסלאמית הקדומה (Khamis 2008:176–177, No. 43).

שיבוצים (איור 20:58–60).— שיבוץ מס׳ 58 עשוי מכסף, והאחרים — מברונזה. שיבוץ מס׳ 58 עגול ולו שני חורים במרכז (חלק ממנו חסר). שיבוץ מס׳ 59 מלבני; בשוליו ובמרכזו מרוקעים עיגולים קטנים שביניהם נקדחו חורים קטנים במרווח קבוע, שנועדו להצמידו אל החפץ שאותו עיטר. לשיבוץ מס׳ 60, שאף הוא נשתמר חלקית, חורים גדולים: אחד מהם נשתמר בשלמותו והאחר בחציו. חפץ דומה, שהוגדר תליון או מתלה לנר, נמצא בטבריה (Amitai-Preiss 2004:187–188, Fig. 11.6:2).

סכין (איור 20:61).— מהסכין נשתמר הלהב. סכינים אחדות נתגלו בבניאס (לדיון ולהפניות, ר׳ Khamis 2008:179–180), בנווה אור (Shalem 2002: Fig. 19:5–7), בכפר ג׳יניס (Messika 2006:105, Fig. 23:14) ובקיסריה (Rafael 2008:449, Nos. 241–249).

ידיות (איור 20:62–64).— הידיות שונות זו מזו בצורתן. ידית מס׳ 62 מסתיימת בחוד, והיא מעוטרת בחריתה של משולשים מחוברים. ידית מס׳ 63 מוארכת, ללא עיטור, וידית מס׳ 64 דמוית מלקחיים.

טבעת (איור 20:65).— הטבעת שימשה כנראה לנשיאה, ואינה תכשיט. טבעות אחדות מסוג זה נתגלו בבניאס (לדיון ולהפניות, ר׳ Khamis 2008:178–179).

מסמר (איור 20:66).— למסמר ראש משולש וקצהו שבור.

חוט (איור 20:67).— זהו חוט ברונזה מכופף; לא ברור למה שימש.

בית הבד

כלי חרס

קערות (איור 21:1, 2).— לקערה מס׳ 1 שפה שטוחה ודופן מחורצת, ולקערה מס׳ 2 רכס בולט מתחת לשפה; האחרונה נמנית עם הכלים המכונים כלים ביזנטיים עדינים (Fine Byzantine Ware), ומתוארכת לאמצע המאה הז׳ – המאה הי׳ לסה״נ (Magness 1993:193–201, FBW Bowls Form 2A).

קדרה (איור 21:3).— לקדרה שפה מעובה, דופן מחורצת וידיות משוכות מהשפה לדופן.

סיר בישול (איור 21:4).— לסיר שפה שטוחה ודופן עבה.

פכים (איור 21:5–9).— מפך מס׳ 5 השתמר הצוואר ובתחתיתו מסננת. מקבילות לפך זה נמצאו בשקמונה ותוארכו למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Calderon 2010:189, Figs. 3:38, 39; 9:87, 88; 12:123). לפכים מס׳ 6–9, העשויים מטין צלהב, דופן דקה מאוד האופיינית לפכי התקופות העבאסית–הפאטימית (ר׳ איור 19:28–37; לעיל): לפך מס׳ 6 ידיות מעוטרות בעיטור פלסטי; פך מס׳ 7 מעוטר בחריתה; ולפכים מס׳ 8 ו־9 גוף מזווה ובסיס אומפלוס. לפכית מס׳ 9 יש גם מסננת.

קנקנים (איור 21:10–13).— לקנקן מס׳ 10 שפה מקופלת חוצה. לקנקן מס׳ 11 צוואר ארוך, מצולע קלות, ושפה שטוחה. לקנקן מס׳ 13 צוואר נמוך ושפה מעוגלת, ולקנקן מס׳ 12, שלם לאחר רפאות, צוואר ארוך ושקע במקום חיבורו לכתף, והוא מעוטר בחריתה של קווים גליים.

נר (איור 21:14).— הנר נמנה עם הנרות מטיפוס נרות הפמוט הביזנטיים. הכתף מעוטרת בכתובת פסבדו יוונית (ר׳ איור 19:47, 48 לעיל).

חפצי מתכת

מרית (איור 22:15).— המרית מעוטרת בקצה האחד ומחודדת בקצה האחר.

ידית (איור 22:16).— רק חצי מהידית נשתמרה. היא מעוטרת במרכזה בחריתות.

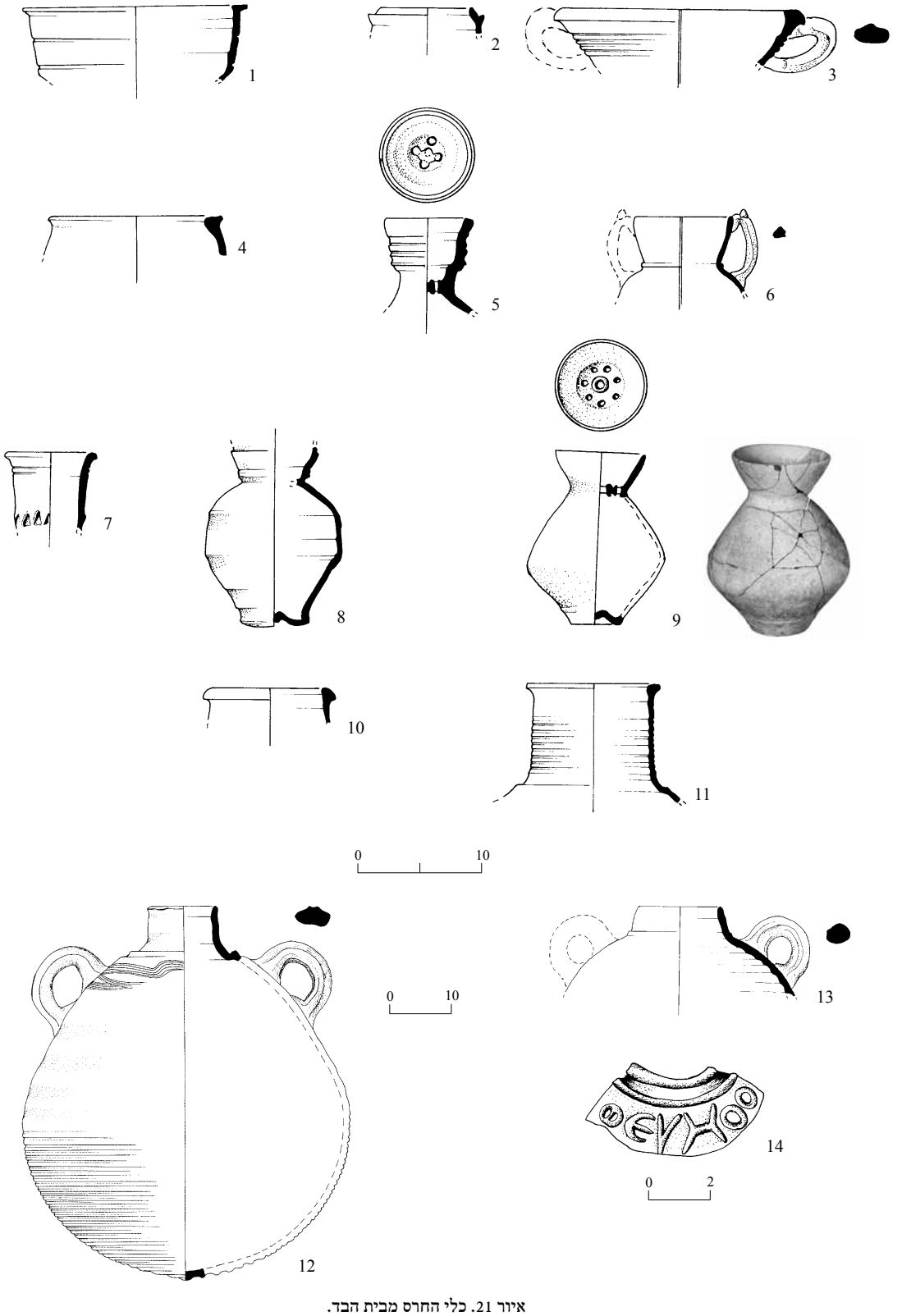

איור 21. כלי החרס מבית הבד.

◂ איור 21

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	שלב
1	קערה	400	3446	טין חום בהיר	1
2	קערה	150	1175	טין חום	3–2
3	קדרה	388	3380	טין חום	2
4	סיר בישול	150	1175	טין חום־אדמדם	2
5	פך	183	1276	טין חום	1
6	פך	159	1237	טין צלהב	3
7	פך	394	3410	טין צלהב	3
8	פך	168	1234	טין צלהב	3
9	פך	168	1235	טין צלהב	3
10	קנקן	164	1213	טין חום	3
11	קנקן	396	1293	טין חום–כתום	3
12	קנקן	159	1284/1	טין חום בהיר	3
13	קנקן	159	1284/2	טין חום בהיר	3
14	נר	400	3513	טין חום	1

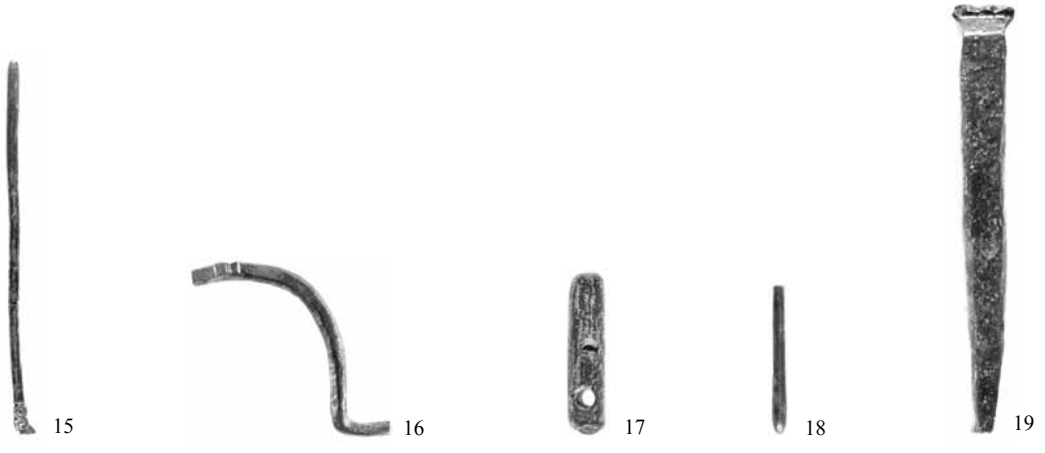

0 2

איור 22. חפצי המתכת מבית הבד.

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	תיאור	שלב
15	מרית	159	3530	ברונזה	3
16	ידית	360	1287	ברונזה	
17	משקולת דיג	360	4689	עופרת	1
18	מוט	167	1256	ברונזה	
19	מקדח	361	3365	ברונזה	

משקולת דיג (איור 22:17).— המשקולת עשויה עופרת. היא מלבנית ובקצה האחד חור. משקולות מסוג זה שימשו לדיג, ונתגלו לרוב ביישובים סמוכים לחוף הים, למשל בקיסריה, שם הן תוארכו לתקופה הרומית או הביזנטית (Oleson 2000:305, Class 9).

מוט (איור 22:18).— למוט קצה אחד רחב וקצה אחר שבור; לא ברור למה שימש.

מקדח (איור 22:19).— החפץ, שהוגדר מקדח, מחודד בקצה האחד ורחב בקצה האחר, השבור.

מערכת ההשקיה

כלי חרס

קערה מיובאת (איור 23:1).— הקערה נמנית עם כלי החרס המחופים אדום מהתקופה הרומית המאוחרת (Late Roman Red Slip Ware). היא מטיפוס הקערות מפוקיאה (Phocaean Red Slip), שתוארכו אצל הייז (Hayes 1972: 343–346, Form 10c, Fig. 71) למחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ, ואצל צוף (תשס״ג: לוח 26:554, 562) — מהמאה הו׳ לסה״נ עדהתקופה האומיית.

קערות מקומיות (איור 23:2–5).— קערה מס׳ 2 נמנית עם הכלים המכונים כלים ביזנטיים עדינים (Fine Byzantine Ware). השפה הרחבה מעוטרת בדגם גלי חרות. לקערה מס׳ 3 שפה מחודדת ודופן ישרה. קערות מס׳ 4 ו־5 מעוטרות באדום: בדופן (מס׳ 4) ושפה (מס׳ 5). לקערה מס׳ 4 שפה שטוחה ושתי מגרעות מתחתיה, ולקערה מס׳ 5 שפה רחבה, משתפלת חוצה.

קדרות (איור 23:6, 7).— לקדרה מס׳ 6 שפה משתפלת חוצה, ניצבת לדופן, מעוטרת בדגם גלי חרות ודופן מצולעת. לקדרה מס׳ 7 שפה עבה, מקופלת חוצה, ודופן מצולעת.

מכסה (איור 23:8).— למכסה שפה רחבה, והוא נועד לכיסוי קנקנים.

פכים (איור 23:9, 10).— פך מס׳ 9 נמנה אף הוא עם הכלים המכונים כלים ביזנטיים עדינים (Fine Byzantine Ware); לפך שפת קרדום משתפלת חוצה וידית משוכה מהשפה לכתף. מפך מס׳ 10 נשתמר שבר קטן מהשפה וכן התחלה של ידית גבוהה. פכים מטיפוס מס׳ 9 תוארכו על ידי מגנס (Magness 1993:236–238, Form 1B) לאמצע המאה הו׳ – המאה הח׳ לסה״נ.

קנקן עזה (איור 23:11).— לקנקן צוואר נמוך וגושי טין דבוקים לכתפו. קנקני עזה מתוארכים למאה הה׳ לסה״נ – סוף התקופה האומיית (ר׳ איור 19:42).

נרות (איור 24).— נר מס׳ 12 שייך לטיפוס נרות הפמוט הביזנטיים; הכתף מעוטרת בכתובת פסבדו יוונית (ר׳ איור 19:47, 48). נרות מס׳ 13–15

איור 23 ◂

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	426	4624/1	טין אדום, חיפוי אדום כהה
2	קערה	426	4624/2	טין כתום
3	קערה	426	3476	טין חום
4	קערה	455	4698	טין חום–כתום, עיטור אדום
5	קערה	455	4678	טין ורוד–כתום, עיטור אדום
6	קדרה	425	3564/4	טין כתום–חום
7	קדרה	455	4694	טין חום בהיר
8	מכסה	421	4662/7	טין חום–כתום
9	פך	426	4619	טין אדום בהיר
10	פך	430	3568	טין צלהב
11	קנקן עזה	358	3331	טין חום–אדום

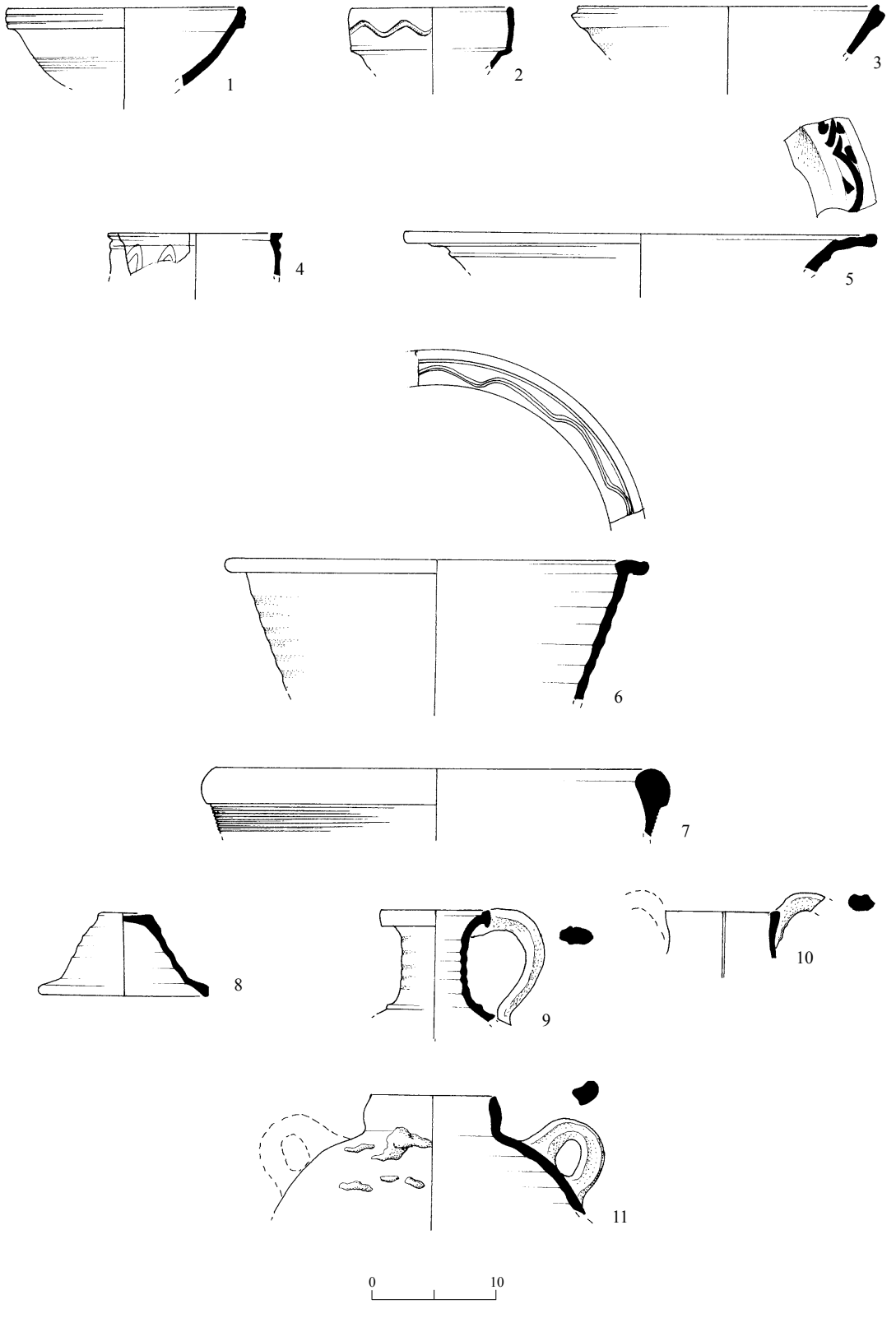

איור 23. כלי החרס ממערכת ההשקיה.

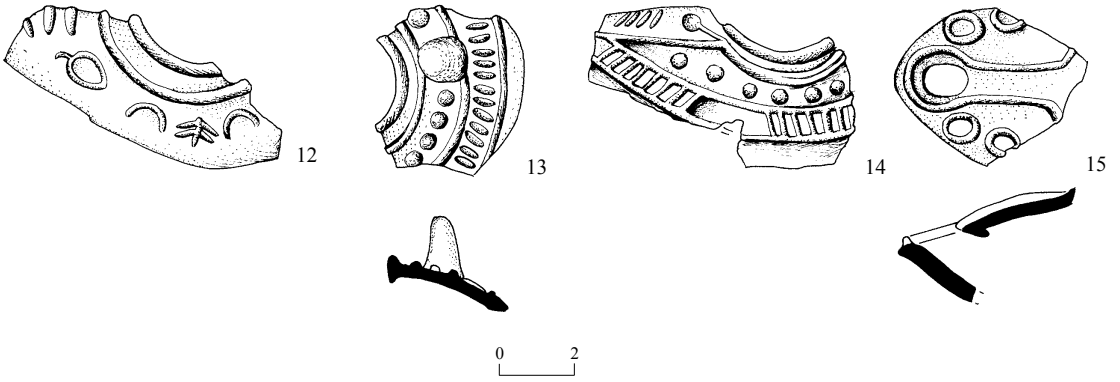

איור 24. נרות החרס ממערכת ההשקיה.

מס׳	לוקוס	סל	תיאור
12	425	3434/3	טין חום
13	358	3331	טין צהבהב
14	425	3434/2	טין חום–כתום
15	425	3434/1	טין חום־אדמדם

נמנים עם טיפוס הנר בעל הידית הקונית, והם מעוטרים בדגם רדיאלי ובעיגולים; זהו טיפוס הנר האסלאמי הקדום ביותר. הוא החל להופיע בראשית המאה הח׳ לסה״נ, לאחר הרפורמה של עבד אל־מליכ, והמשיך לשמש עד ראשית התקופה העבאסית (Hadad 2002:82–95, Type 36).

חפצי עצם

סיכה (איור 25:16).— לסיכה ראש מעוגל, והיא מעוטרת בשני רכסים ומסתיימת בקצה מחודד. סיכות מעצם ומשנהב החלו להופיע בתקופה הרומית והיו בשימוש עד התקופה האסלאמית המאוחרת. יש הסבורים שהסיכות שימשו מכבנות לשיער, ויש הסבורים שהן נועדו להידוק הבגד (ר׳ Ayalon 2005:51–65, ושם דיון נרחב במגוון טיפוסי הסיכות שנמצאו בקיסריה).

חפצי מתכת

וו תלייה (איור 25:17).— הוו שימש להחזקת קרסים אחדים שהונחו בהם נרות זכוכית, או להצמדת נברשת, שאף בה שולבו נרות זכוכית, אל תקרת מבנה. נרות אלו שימשו בעיקר לתאורת מבני ציבור בתקופה הביזנטית, כגון כנסיות ובתי כנסת, אך נראה שגם לתאורת מבנים פרטיים גדולים. נרות זכוכית נתגלו בחפירה, למשל בחדר מס׳ 11 ובאזור סמוך מאוד למבנה. אפשר שוו זה היה חלק מתאורת המבנה בתקופה הביזנטית, אף שנמצא מחוץ להקשרו.

ווים ונברשות נתגלו למשל בכנסייה העגולה בתל בית שאן. שמונה נברשות נמצאו שם, שתיים מהן רבועות — ככל הידוע, אלה היחידות בעלות צורה זו שנתגלו עד כה, והשאר עגולות — זהו המספר הרב ביותר של נברשות שנתגלו בחפירה (FitzGerald 1931: Pls. 27:4; 37:1–4, 10). ממצא דומה נתגלה בניצנה (Colt 1962: Pl. 22:16, 29, 30); בכנסייה בג׳רש, שם הממצא תוארך למחצית הראשונה של המאה הח׳ לסה״נ, לפני רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ (Gawlikowski and Musa 1986:153, Figs. 10, 11; Pl. 7); בסרדיס (Waldbaum 1983:101–104); ובאנמוריום שבסיציליה (Russell 1988:137, Fig. 3:22), שם תוארך כל הממצא לתקופה הביזנטית הקדומה. יש לציין שהוו מאנמוריום דומה מאוד לזה מח׳ירבת אל־ט׳הירייה.

מרית (איור 25:18).— מרית חלקה בחלקה האחד ומגולגלת בחלקה האחר. הקצה המגולגל מסתיים בכפית קטנה, ואילו הקצה השני מחודד (שבור קמעה).

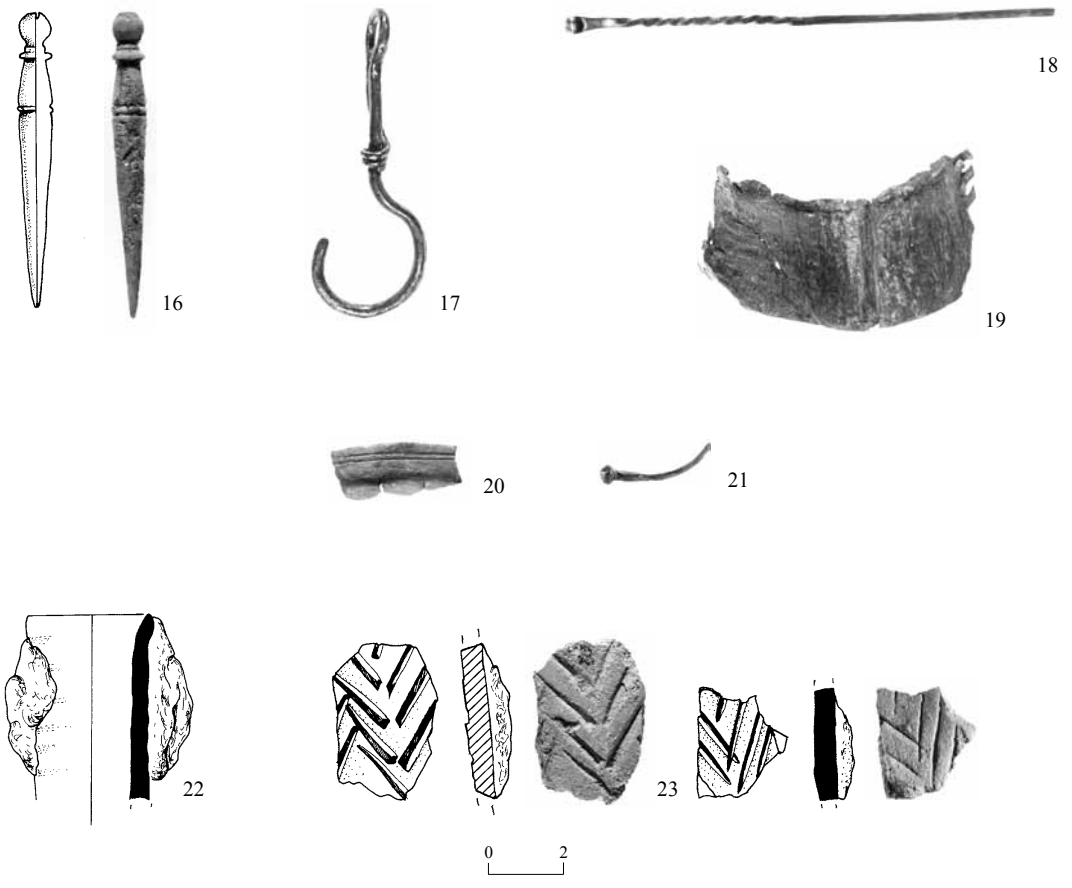

איור 25. הממצא הקטן ממערכת ההשקיה.

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	תיאור
16	סיכה	437	4677	שנהב
17	וו תלייה	455	4660	ברונזה
18	מרית	426	4626/3	ברונזה
19	אצעדה	421	3524	ברונזה
20	קערה	425	3567	ברונזה
21	מסמר	455	4651	ברונזה
22	חוליה	358	4711	טין חום–כתום
23	טיח	W377	4624/4	אפור

אצעדה (איור 25:19).— האצעדה, שרק חלק ממנה נשתמר, רחבה, ולה זיזים ששימשו לסגירתה ולפתיחתה.

קערה (איור 25:20).— לקערה דופן מעוגלת שלא נשתמרה, והיא מעוטרת בשני חריצים אופקיים מתחת לשפה. כלי המתכת נדירים מפאת היותם עשויים מחומר שנוטה להינזק מאוד באדמה או אף להתכלות. שבר קערה דומה נתגלה בנווה אור (Shalem 2002:172, Fig. 19:1; ר׳ שם גם שבר קערה של מאזניים, Fig. 19:2).

מסמר (איור 25:21).— למסמר ראש מעוגל, בולט, והוא אינו ישר.

שונות

חוליה (איור 25:22).— לחוליית הצינור, שלא נשתמרה בשלמותה, שפה משתפלת מעט, ולדופנה צמודים גושי טיח. החוליה נמצאה בתעלה 358 השייכת לשלב המקורי של מערכת ההשקיה.

טיח (איור 25:23).— נמצאו שתי פיסות טיח המעוטרות בדגם אידרה. הן שייכות לקיר 377, הקיר המערבי של המבנה, ונמצאו בשלב 2 של מערכת ההשקיה.

מצבור האשפה והשטחים שמצפון למבנה

כלי חרס

קערות מיובאות (איור 26:1–3).— הקערות נמנות עם כלי החרס המחופים אדום מהתקופה הרומית המאוחרת (Late Roman Red Slip Ware). קערות מס׳ 1 ו־2 נמנות עם הקערות הצפון־אפריקניות (African Red Slip Ware) שתוארכו אצל הייז (Hayes 1972:160–169, Forms 105, 104c, Figs. 30, 32) לשנים 580/600–660 ו־550–625 לסה״נ בהתאמה, ולדעת צוף (תשס״ג: לוח 12:245)— למאה הו׳ לסה״נ – התקופה האומיית. קערה מס׳ 3 קפריסאית (Cypriot Red Slip; ר׳ איור 19:1).

קערה מקומית (איור 26:4).— לקערה שפה נוטה פנימה, דופן מעוגלת ובסיס טבעת גבוה.

סיר בישול (איור 26:5).— לסיר שפה מקופלת חוצה, צוואר ארוך, גוף מצולע ושתי ידיות משוכות מהשפה לכתף.

קנקני עזה (איור 26:6, 7).— בבור נמצאו 130 שברי קנקני עזה שניים מהם מוצגים כאן. קנקנים אלו החלו להופיע במאה הה׳ לסה״נ והיו בשימוש עד סוף התקופה האומיית (ר׳ איור 19:42).

פיטס (איור 26:8).— זהו כלי קיבול גדול מאוד; הוא נעדר צוואר ושפתו מעובה ומקופלת פנימה וחוצה. כלים מטיפוס זה נתגלו במנזר בשקמונה ותוארכו למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Calderon 2010:183, 187, Figs. 1:1; 3:27; 7:69).

נר (איור 26:9).— הנר נמנה עם טיפוס נרות הפמוט הביזנטיים. החרטום מעוטר בענף, והכתף — בדגם רדיאלי (ר׳ איור 19:47, 48).

חפצי מתכת

פעמון (איור 27:10).— מהפעמון הקטן נשתמרה רק הקערית, ללא הענבל והלולאה. פעמונים רבים נמצאו בקברים והיו חלק ממנחות הקבורה, לרוב חלק משרשרת שהנפטר או הנפטרת ענדו לצווארם (למשל, בר״ג תשל״ד:84, איור 3:6; ט׳צר, נגר ואבשלום־גורני 2002:274, מס׳ 39–46; de Vincenz 2010:177–178), אך הם נמצאו גם בשכבות יישוב. פעמונים נתגלו בתל בית שאן (FitzGerald 1931: Pl. 38:2); בטבריה, במכלול של כנסייה (Amitai-Preiss 2004:185, Fig. 11.5:5),

איור 26 ◂

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	133	1107	טין אדום, חיפוי אדום
2	קערה	134	1135	טין אדום בהיר, חיפוי אדום
3	קערה	120	1069/3	טין אדום, חיפוי אדום
4	קערה	120	1072/2	טין חום–כתום
5	סיר בישול	120	1072/1	טין חום–אדום
6	קנקן	120	1069	טין חום
7	קנקן	120	1072	טין חום בהיר
8	פיטס	120	1066	טין חום–ורוד
9	נר	121	1078	טין חום

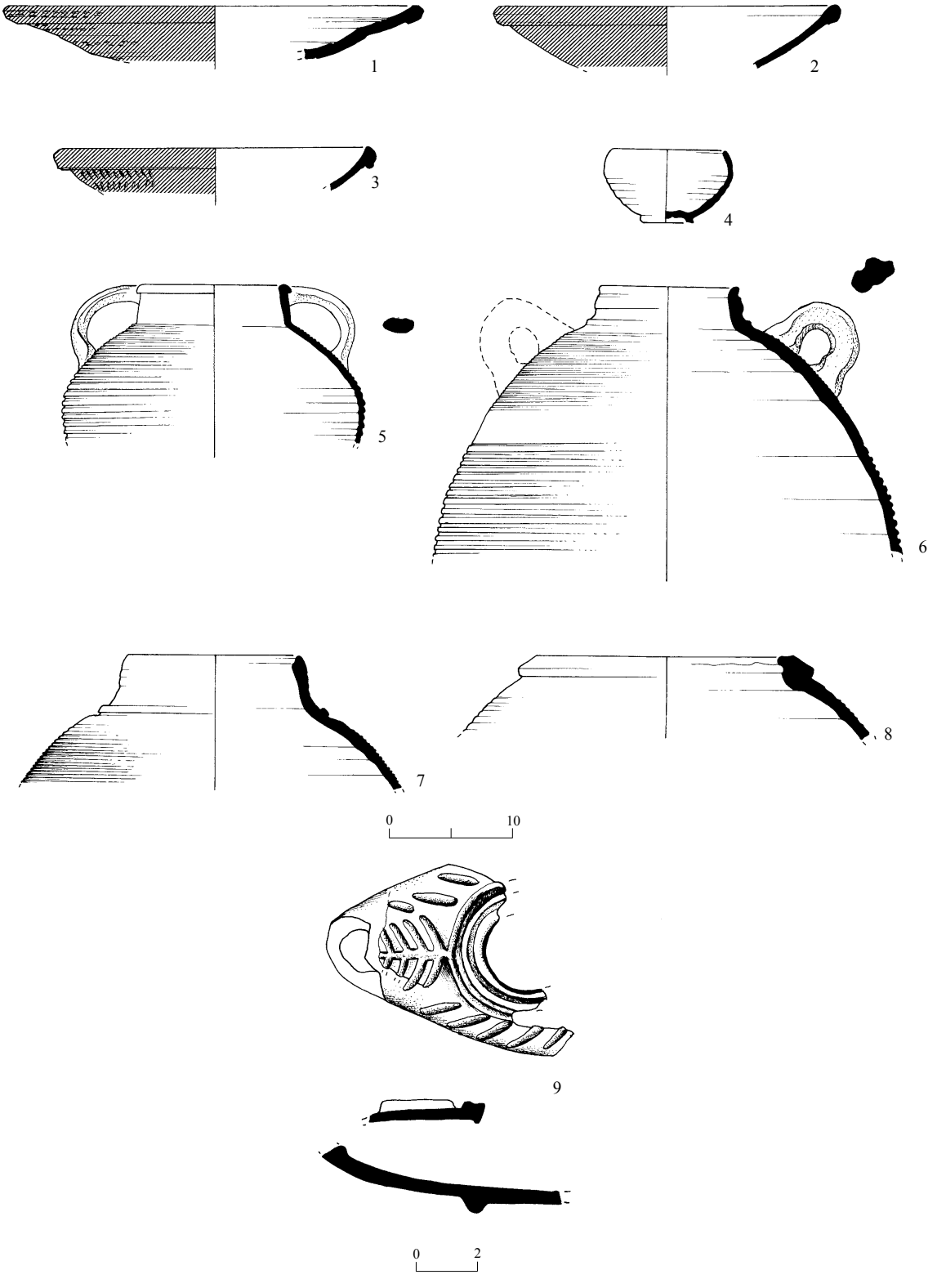

איור 26. כלי החרס ממצבור האשפה.

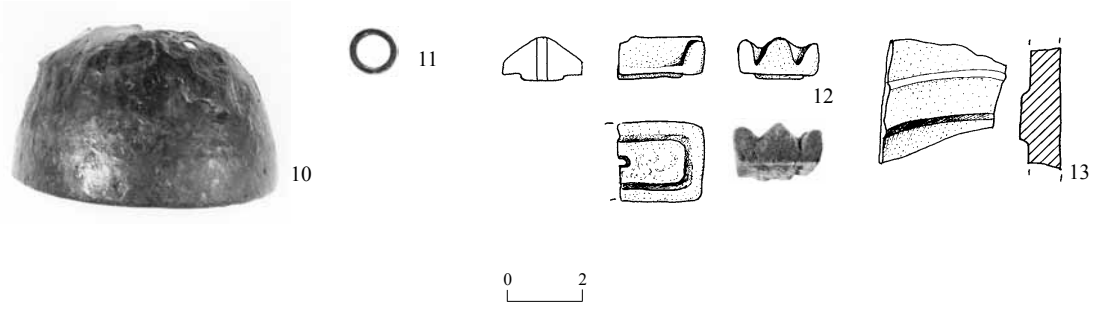

איור 27. חפצי המתכת ממצבור האשפה ומהשטחים שמצפון למבנה.

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	תיאור
10	פעמון	120	1603	ברונזה
11	טבעת	104	1027	ברונזה
12	מכסה	136	1155	שיש
13	לוח	104	1028	שיש

בח׳ירבת אבריכה (Taxel and Feldstein 2006:59, Fig. 14) ובכפר ג׳יניס (Messika 2006:105, Fig. 23:5).

לשאלה, למה נועדו הפעמונים הקטנים מטיפוס זה, כמה תשובות אפשריות: קמעות להגנה מעין הרע (Rosenthal-Heginbottom 2003:28*; Russell 1988:137, Fig. 4:46, 47; Vitto 2011:122–123), כלי נגינה בחיי היומיום או בטקסים דתיים (Rafael 2008:448–449, Nos. 230–240) או שנקשרו לצווארם של בעלי חיים בשרשרת שהיו בה כמה פעמונים, שכן רובם קטנים מאוד מכדי לתלותם ביחידות (Waldbaum 1983:42–44).

טבעת (איור 11:27).— טבעת זו, שהשתמרותה טובה, היא טבעת נשיאה. אפשר שהייתה חלק ממתקן התאורה לצד וו התלייה שתואר לעיל (איור 17:25).

חפצי שיש

מכסה (איור 12:27).— זהו שבר מכסה שבמרכזו חור; הוא כיסה כנראה תיבת שרידים (רליקווריום) משיש. שני שברי מכסים משיש של תיבות שרידים נתגלו בח׳ירבת אס־סויאח שבשפלת יהודה; הם היו במקור חלק מריהוט כנסייה שהייתה במנזר (Taxel 2009:171, Fig. 6.4:3, 4, ור׳ שם דיון והקבלות נוספות).

לוח (איור 13:27).— לוח מרוכס, שרק שבר קטן ממנו נשתמר.

המשטח

כלי חרס

קערה מיובאת (איור 1:28).— הקערה נמנית עם כלי החרס המחופים אדום מהתקופה הרומית המאוחרת (Late Roman Red Slip Ware; Eglof 1977: Pl. 103:294).

קערה מקומית (איור 2:28).— לקערה שפה נוטה פנימה וחוצה, אנכית לדופן העבה.

קדרה (איור 3:28).— לקדרה שפה מעובה, נוטה פנימה, ודופן עבה מעוטרת בחריתה.

סיר בישול (איור 4:28).— לסיר הקטן שפה מעוגלת, כתף מצולעת ושתי ידיות משוכות מהשפה לכתף.

חפצי מתכת

מרית (איור 5:29).— מרית, החמישית במספר שנתגלתה בחפירה זו, יוצאת דופן בצורתה. היא שלמה בקצה אחד ושבורה בקצה האחר. היא מעוטרת במרכז בחמישה חורים; שלושת האמצעיים מחוברים ביניהם.

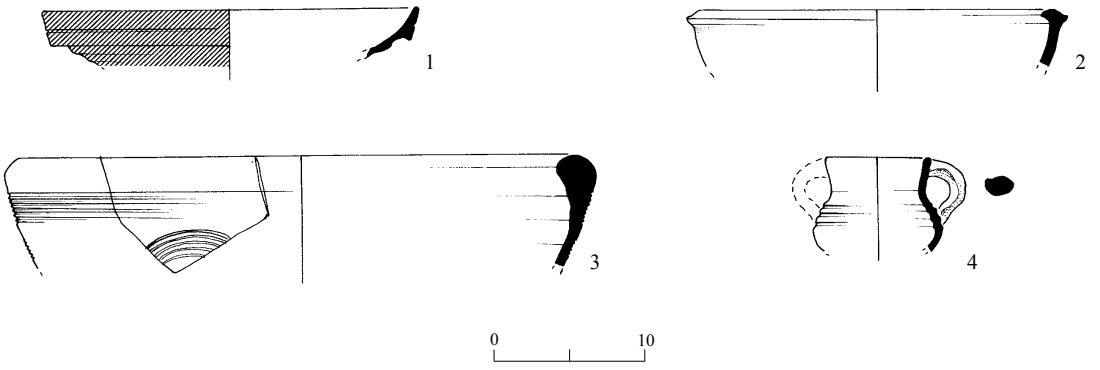

איור 28. כלי החרס מהמשטח.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	322	3137	טין אדום, חיפוי אדום
2	קערה	339	3229	טין חום
3	קדרה	339	3222	טין חום–אדום
4	סיר בישול	339	3202	טין חום–אדום

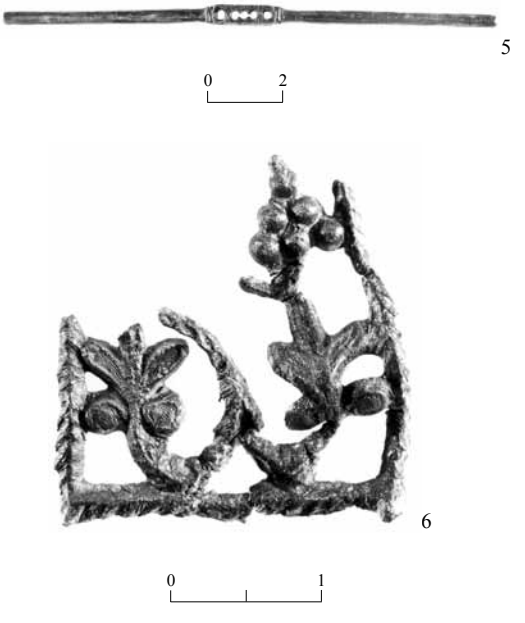

איור 29. חפצי המתכת מהמשטח.

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	תיאור
5	מרית	303	3112	ברונזה
6	עיטור	310	3060	עופרת

עיטור (איור 29:6).— העיטור, שלא נשתמר בשלמותו, מורכב משריגי גפן — עלים ואשכולות ענבים; נראה שחפץ מיוחד זה עיטר קופסה.

סיכום

בחפירה נתגלה מכלול בנוי במצב השתמרות גרוע: מבנה גדול, שמצפון־מזרח לו בית בד, וממערב לו — אזור חקלאי שהושקה במערכת השקיה. המכלול נבנה בתקופה הביזנטית (שלב 1), והיה בשימוש במהלך התקופות האומיית (שלב 2) והעבאסית (שלב 3) בשינויים אחדים; אפשר שבשלב הראשון הוא היה מנזר, בדומה למשל למנזר מרטיריוס (Magen and Talgam 1990).

תכנית האגף המזרחי של המבנה מצביעה על כך שזהו מבנה בעל אופי דתי. חדר מס׳ 2 פונה לחצר הרבועה, וממזרח לו היו שלושה חדרים (מס׳ 3–5) — חלוקה זו, של חדר רוחב וחדרים אורכיים צמודים אליו, שלכולם רצפת פסיפס, מזכירה תכנית כנסייה או קפלה מטיפוס הבסיליקה. לפי שחזור זה, חדר מס׳ 2 שימש אטריום, חדר מס׳ 4 היה אולם תווך וחדרים מס׳ 3 ו־5 היו סיטרות. שבר מכסה השיש (איור 27:12), שהיה כנראה

מכסה של תיבת שרידים, הוא עדות נוספת להשערה זו. גם חמשת הנרות מטיפוס הפמוט שנמצאו מרמזים על אופיו הנוצרי של המבנה; שלושה מהם מעוטרים בכתובות פסבדו יווניות, שבמקור נועדו להלל את ישוע (Loffreda 1990). חיזוק נוסף לזיהיו של המבנה כמבנה ציבור מספקים וו התלייה, שנועד למתקן תאורה, נרות הזכוכית ושמשות החלון.

אם אכן זהו מנזר, הרי שהוא אחד מכמה שנמצאו באזור בן שמן, למשל בחורבת זיכרין, שם נחשף יישוב ובו מנזר ואכסנייה (פישר תשנ״ג), במבוא מודיעים (איזנברג ועובדיה תשנ״ח) ובחורבת חרמשית (גרינהוט תשנ״ח); שם נתגלה מנזר ובו בית בד. מספרם הרב של היישובים הנוצריים מלמד שהאזור כולו היה נוצרי, כנראה בשל סמיכותו לדרך הראשית ששימשה את עולי הרגל בדרכם מדיוספוליס (לוד) לירושלים (Schwartz 1991:125–129). נראה שתושבי המנזר התפרנסו מייצור שמן ומחקלאות.

בתקופות האומיית והעבאסית (שלבים 2 ו־3) נערכו במכלול שינויים; המנזר הוסב לבית חווה שהפעילות בו המשיכה ברציפות עד המאה הי׳ לסה״נ ואז ננטש, וייעודו של האזור לחקלאות שונה. על סמך עצמות בעלי החיים שנתגלו בשלביו המאוחרים של המבנה, נראה שתושביו ניזונו בעיקר מצאן. אפשר שבמקום הגידולים החקלאיים של התקופה הביזנטית, גידלו התושבים כעת צאן שהוחזק במכלאה, שממנה שרד רק משטח האבנים שנחשף מדרום למבנה. ייתכן שזו עדות לחילופי אוכלוסייה במקום לאחר הכיבוש הערבי; ממצא המשקולות והמאזניים מעידים על פעילות מסחרית, גם אם מוגבלת, שלא ברור אם החלה כבר בתקופה הביזנטית, כפי שמעיד תאריך אחת המשקולות, או שראשיתה לאחר הכיבוש הערבי.

מטבע ממלוכי (ר׳ Kool, this volume: No. 22) ושברי כלי חרס מאוחרים (לא אוירו), שנמצאו על פני השטח מעידים כנראה על השלב שבו נשדדו אבני המכלול.

הערה

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-2905) נערכה מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת כביש חוצה ישראל. היא נוהלה על ידי אלנה קוגן־זהבי, וסייעו בה גיורא פרנוס, אירה ברש ועוזי אבנר (ניהול שטחים), ואדים אסמן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות), אלישבע קמייסקי (רפאות), צילה שגיב (צילום שטח), קלרה עמית (צילום ממצא), אלה אלטמרק (ניקוי מתכות), רות ג׳קסון־טל (כלי זכוכית), רוברט קול (נומיסמטיקה) ומשה שדה (ארכיאוזואולוגיה).

הפניות

איזנברג ע׳ ועובדיה ר׳ תשנ״ח. מנזר ביזנטי במבוא מודיעים. **עתיקות** 36:1*–19*.

בר״ג ד׳ תשל״ד. מערת קברים מן התקופה הביזנטית ע״י נתיב הל״ה. **עתיקות** ז:81–87.

גרינהוט צ׳ תשנ״ח. חורבת חרמשית, עונות 1988–1990. **עתיקות** 34:121–172.

דגן י׳ תשע״א. מפעל הסקרים והחפירות הארכיאולוגיות בתוואי כביש חוצה ישראל: מקרה בוחן של איסוף נתונים מהשטח וניתוחם. **עתיקות** 64:3*–61*.

הולנד ל׳ תשס״א. הדיוק בשקילה בימי קדם. בתוך ע׳ רמון, עורכת. **מדידה ושקילה בימי קדם** (מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה). חיפה. עמ׳ 63–65.

היזמי ח׳ ושבתאי צ׳ תשנ״ז. ח׳רבת א־נג׳אר שבבית ג׳לא. **עתיקות** 32:57–61.

ח׳מיס א׳ תשס״ה. מאזניים. בתוך ע׳ רמון, עורכת. **מדידה ושקילה בימי קדם** (מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה). חיפה. עמ׳ 55–59.

טצ׳ר א׳, נגר י׳ ואבשלום־גורני ד׳ 2002. ח׳רבת אל־שביכה: מערת הקבורה. בתוך צ׳ גל, עורך. **ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל**. ירושלים. עמ׳ 263–287.

פישר מ׳ תשנ״ג. חורבת זיכרין 1987–1989. **חדשות ארכיאולוגיות** צט:36–40.

צוף א׳ תשס״ג. **קערות מיובאות מטיפוס Red Slip בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית: היבטים חברתיים, כלכליים וטכנולוגיים**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

קדר ש׳ תשס״ה. משקולות ארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית. בתוך ע׳ רמון, עורכת. **מדידה ושקילה בימי קדם** (מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה). חיפה. עמ׳ 33–37.

Amitai-Preiss N. 2004. Glass and Metal Finds. In Y. Hirschfeld. *Excavations at Tiberias, 1989–1994* (IAA Reports 22). Jerusalem. Pp. 177–190.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Ayalon E. 2005. *The Assemblage of Bone and Ivory Artifacts from Caesarea Maritima, Israel 1st–13th Centuries CE* (BAR Int. S. 1457). Oxford.

Brink E.C.M. van den and Grosinger Z. 2004. An Early Bronze Age IB Burial and Dwelling Cave Near Ḥorbat Tinshemet. *‘Atiqot* 47:81–99.

Calderon R. 2010. Pottery from the Late Byzantine Remains near Shiqmona. *‘Atiqot* 63:183–208.

Colt H.D. ed. 1962. *Excavations at Nessana* I. London.

Cytryn-Silverman K. 2010. The Ceramic Evidence. In O. Gutfeld. *Ramla Final Report on the Excavations North of the White Mosque* (Qedem 51). Jerusalem. Pp. 97–211.

Eglof M. 1977. *Kellia: La potterie Copte.* Geneve.

Fischer M. 2004. Bronzes from Yavneh-Yam (Israel): Preliminary Thoughts to a Cultural Reconstruction. In *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity* (The Acts of the 16th International Congress of Antique Bronzes). Bucharest. Pp. 175–182.

FitzGerald G.M. 1931. *Beth-Shan Excavations 1921–1923: The Arab and Byzantine Levels* (Beth-Shan III). Philadelphia.

Frankel R., Avitsur S. and Ayalon E. 1994. *History and Technology of Olive Oil in the Holy Land.* Arlington–Tel Aviv.

Gawlikowski M. and Musa A. 1986. The Church of Bishop Marianos. In F. Zayadine ed. *Jerash Archaeological Project 1981–1983* I. Amman. Pp. 137–162.

Gophna R. and Taxel I. 2007. Pottery. In R. Gophna, I. Taxel and A. Feldstein. Kafr ‘Ana: A Rural Settlement in the Lod Valley. *Salvage Excavation Reports* 4:33–64.

Hadad S. 2000. Incised Glass Vessels from the Umayyad and Abbasid–Fatimid Periods at Bet Shean, Israel. *BASOR* 317:63–73.

Hadad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 4). Jerusalem.

Hadad S. 2005. *Islamic Glass Vessels from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 8). Jerusalem.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery.* London.

Holland L. 2009. *Weights and Weight-Like Objects from Caesarea Maritima.* Hadera.

Jackson-Tal R.E. This volume. The Early Islamic Glass Finds from Khirbat el-Thahiriya.

Khamis E. 2008. The Metal Artifacts. In V. Tzaferis and S. Israeli. *Paneas* II: *Small Finds and Other Studies* (IAA Reports 38). Jerusalem. Pp. 165–188.

Khamis E. 2010. The Metal Artifacts. In O. Gutfeld. *Ramla Final Report on the Excavations North of the White Mosque* (Qedem 51). Jerusalem. Pp. 279–285.

Kletter R. 2005. Early Islamic Remains at ‘Opher Park, Ramla. *‘Atiqot* 49:57–99.

Kool R. This volume. The Coins from Khirbat el-Thahiriya.

Loffreda S. 1990. The Greek Inscriptions on the Byzantine Lamps from the Holy Land. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries; Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM.* Jerusalem. Pp. 475–500.

Magen Y. and Talgam R. 1990. The Monastery of Martyrius at Ma‘ale Adummim (Khirbet el-Murassas) and Its Mosaics. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries; Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM.* Jerusalem. Pp. 91–152.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE.* Sheffield.

Manns F. 1984. *Some Weights of the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods* (Studium Biblicum Franciscanum Museum 7). Jerusalem.

Messika N. 2006. An Early Islamic Period Site at Kafr Jinnis near Lod. *Salvage Excavation Reports* 3:84–112.

Oleson J.P. 2000. Ancient Sounding-Weights: A Contribution to the History of Mediterranean Navigation. *JRA* 13:293–310.

Qedar S. 1979. *Münz Zentrum Auktion* XXXVII: *Gewichte aus Drei Jahrtausenden.* Cologne.

Rafael K. 2008. The Metal Objects. In J. Patrich. *Archaeological Excavations at Caesarea Maritima, Areas CC, KK and NN. Final Reports* I: *The Objects.* Jerusalem. Pp. 435–469.

Rosenthal-Heginbottom R. 2003. Artists and Artisans: Reflections on Nabatean Minor Art—Clay, Metal, and Stone. In R. Rosenthal-Heginbottom ed. *The Nabateans in the Negev.* Haifa. Pp. 23*–29*.

Russell J. 1988. Byzantine Instrumenta Domestica from Anemurium: The Significance of Context. In R.L. Hohlfelder ed. *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era.* New York. Pp. 133–154.

Sade M. This volume. The Archaeozoological Finds from Khirbat el-Thahiriya.

Schwartz J.J. 1991. Lod (Lydda)—*Israel from Its Origins through the Byzantine Period (5600 B.C.E–640 C.E.)* (BAR Int. S. 571). Oxford.

Shalem D. 2002. Nevé Ur—An Early Islamic Period Village in the Bet She'an Valley. *'Atiqot* 43:149–176.

Tal O. and Taxel I. 2008. Pottery: Typological Discussion. In O. Tal and I. Taxel. *Ramla (South): An Early Islamic Industrial Site and Remains of Previous Periods* (*Salvage Excavation Reports* 5). Tel Aviv. Pp. 125–165.

Taxel I. 2009. Marble Furnishings. In I. Taxel. Khirbet es-Suyyagh: A Byzantine Monastery in the Judaean Shephelah (*Salvage Excavation Reports* 6). Tel Aviv. Pp. 165–171.

Taxel I. and Feldstein A. 2006. Khirbet Ibreica: A Rural Settlement in the Southeastern Sharon Plain. *Salvage Excavation Reports* 3:40–61.

Vilozny N. 2010. The Clay Figurines. In O. Gutfeld. *Ramla Final Report on the Excavations North of the White Mosque* (Qedem 51). Jerusalem. Pp. 325–330.

de Vincenz A. 2008. The Pottery Assemblages. In Y. Hirschfeld and O. Gutfeld. *Tiberias: Excavations in the House of the Bronzes. Final Report* I: *Architecture, Stratigraphy and Small Finds* (Qedem 48). Jerusalem. Pp. 107–165.

de Vincenz A. 2010. The Metal Objects. In S. Kol-Ya'akov. *Salvage Excavations at Nesher—Ramla Quarry* I. Haifa. Pp. 175–183.

Vitto F. 2011. An Early Byzantine-Period Burial Cave at Kabul. *'Atiqot* 66:107–136.

Waldbaum J.C. 1983. *Metalwork from Sardis: The Finds through 1974.* London.

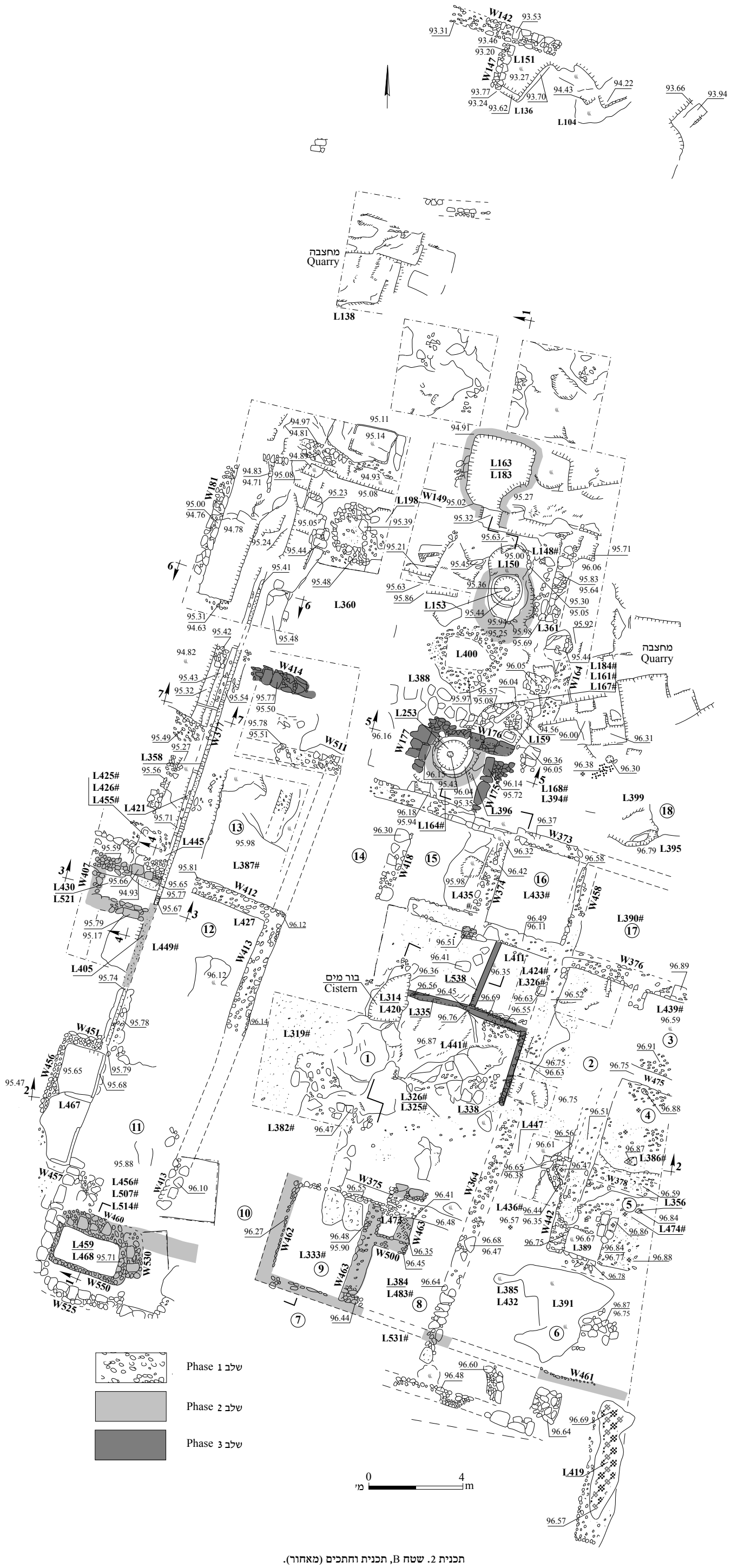

תכנית 2. שטח B, תכנית וחתכים (מאחור).

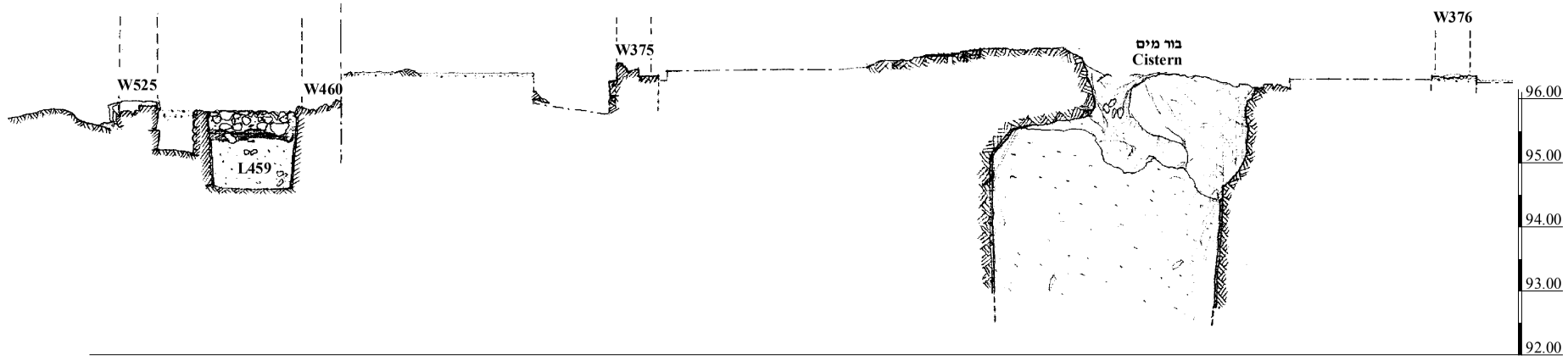

1-1'

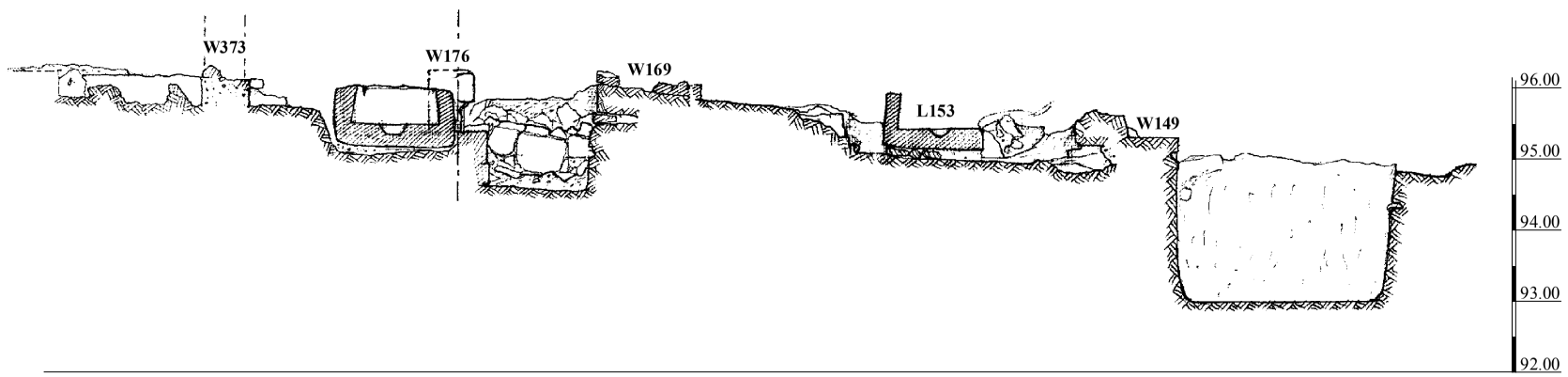

1'-1

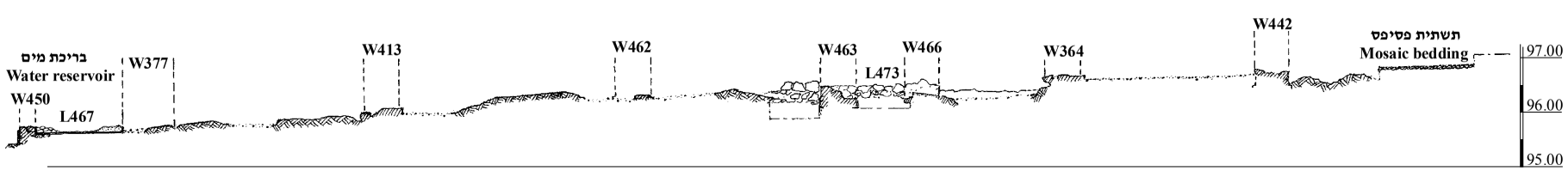

2-2

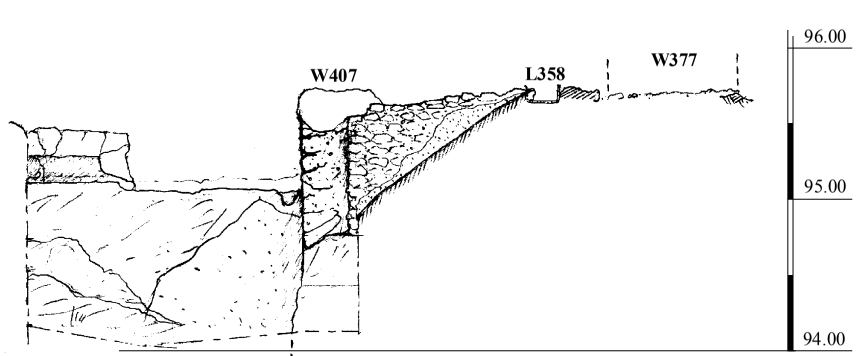

3-3

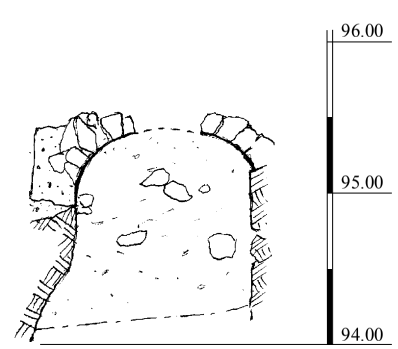

4-4

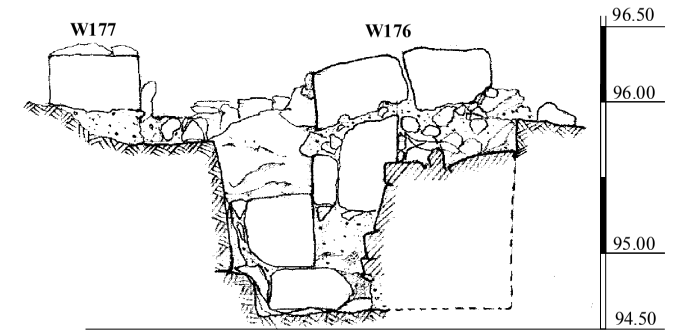

5-5

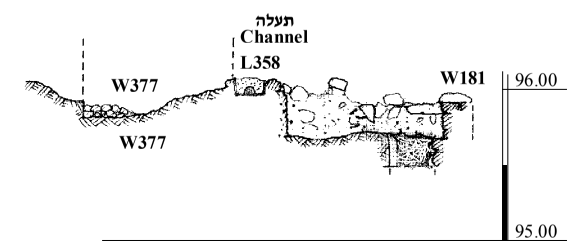

6-6

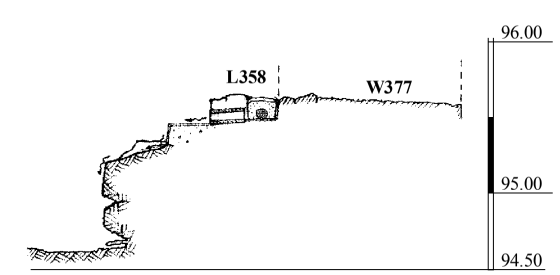

7-7

A BUILDING AND AN OLIVE PRESS FROM THE BYZANTINE–ABBASID PERIODS AT KHIRBAT EL-THAHIRIYA

ELENA KOGAN-ZEHAVI AND SHULAMIT HADAD
(PP. 81–112)

Excavations at Khirbat el-Thahiriya (map ref. NIG 19358/65080, OIG 14358/15080; Fig. 1) exposed a complex consisting of a large building, with an oil press to its northeast and an irrigation system to its west, and a refuse heap and a plastered surface. A quarry (Plan 1; Fig. 2), as well as a juglet (Fig. 18) dated to Early Bronze Age IB, were found; they are not related to the other finds.

The Building

The building (c. 1500 sq m) was partially exposed (Plans 1, 2; Fig. 3). Due to the construction of Route 1 (the Jerusalem–Tel Aviv highway), the eastern side of the building had been cut into and completely destroyed. Its western side was poorly preserved owing to the plundering of stones in antiquity and modern farming activity. Three phases were identified.

Phase 1 (The Byzantine Period).— In this phase, the building had a square courtyard, surrounded by rooms on all four sides. In the middle of the courtyard was a water cistern (L420; Fig. 4). The eastern wing of the building (Fig. 5) comprised seven rooms; Rooms 2–5 were paved with colored mosaic floors, sections of which were preserved (Figs. 6, 7). In the other rooms (Rooms 6, 17 and 18), the floors were not preserved. Three rectangular rooms were exposed in the western wing (Rooms 11–13; Fig. 8); the northern wing had three square rooms (Rooms 14–16). This phase dates to the fifth–mid-seventh centuries CE.

Phase 2 (The Umayyad Period).— During this phase, alterations were made to the southern wing, transforming the building's original plan. A wall was built (W460–W461) with two walls abutting it at right angles (W462 and W463) forming, together with W364 and W413 from Phase 1, three rooms (Rooms 8–10). To the south of W460–W461, part of a white mosaic floor was exposed (L419). Within the original Room 11, a chamber was found hewn in the rock, its walls were made of small stones covered with plaster (L459; Fig. 9). It apparently served as a storeroom or silo. This phase dates between 650 and 750 CE.

Phase 3 (The Abbasid Period).— During this phase, the rock-hewn chamber (L459) was used as a refuse pit and three drainage channels were installed in the courtyard, channelling rainwater into the pit. This phase dates between 750 and the tenth century CE.

The three phases of the building were dated by pottery (Fig. 19) and metal finds (Fig. 20), glassware (see Jackson-Tal, this volume) and coins (see Kool, this volume). The building appears to have originally been a monastery that was turned into a farmhouse following the Arab conquest.

The Olive Press

Phase 1 (The Byzantine Period).— The olive press (12 × 12 m; Plans 1, 2; Fig. 10) was constructed to the northeast of the building described above. This phase dates to the fifth–mid-seventh centuries CE.

Phase 2 (The Umayyad Period).— The oil press was entered through Room 14. It was used as a single space with no internal divisions. Of its installations, only two circular basins were recovered, both made of limestone and used as collecting vats (L153, L253; Figs. 11, 12). Rock-cuttings were observed in the area of the oil press; they probably predate the installation

(Plan 3). To the north of the olive press's northern wall a hewn pit was revealed (L183); apparently, it had been used to store olives. This phase dates between 650–750 CE.

Phase 3 (The Abbasid Period).— During this phase, one of the collecting vats (L253) was filled with stones, and walls were constructed around it (Fig. 13), forming a room with a limestone floor. This phase dates between 750 and the tenth century CE.

The three phases of the olive press were dated by pottery (Fig. 21) and metal finds (Fig. 22), glassware (see Jackson-Tal, this volume) and coins (see Kool, this volume).

The Irrigation System

Phase 1 (The Byzantine Period).— An irrigation system was constructed west of the building in order to water small plots or beds. The system consists of a plastered channel (L358) connected to a plastered pool (Plan 2; Figs. 14, 15).

Phase 2 (The Umayyad Period).— A plastered channel was constructed (L405), sloping from south to north into a drainage pit (L430, L521; Fig. 16); it rendered the Phase 1 channel obsolete. Three tamped-earth floors (L425, L426, L455) were exposed, yielding a large number of finds from the Byzantine and Umayyad periods (Figs. 23–25), glassware (see Jackson-Tal, this volume) and a coin dated to 641–668 CE (see Kool, this volume); these levels relate to a phase when the area was no longer used for agriculture.

The Refuse Heap and Area North of the Building

Some 20 m north of the building described above, a large refuse dump was discovered, containing a large number of potsherds, mainly of Gaza jars (Fig. 26), and a metal object (Fig. 27:10); the finds date to the Byzantine period. In the area north of the building, a ring (Fig. 27:11), marble objects (Fig. 27:12, 13) and a coin (see Kool, this volume) were found on bedrock.

The Plastered Surface

Excavations revealed a level surface founded on bedrock, about 15 m south of the building. The surface is paved with a mixture of pebbles, pottery, tiles, marble, mosaic blocks and glass windowpane fragments, set in plaster (Fig. 17). It could have been an open courtyard, or possibly an animal pen (see Sade, this volume). The finds date to the Byzantine period (Figs. 28, 29).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. The ancient quarry, looking north.
Plan 1. The excavation; in center, reconstruction of the building and oil press.
Plan 2. The building and olive press, plan and sections.
Fig. 3. The excavation, general view to northwest.
Fig. 4. The water cistern and the channel, looking east.
Fig. 5. The eastern wing of the building, looking east.
Fig. 6. Room 4: detail of the mosaic floor.
Fig. 7. Room 4: detail of the mosaic floor.
Fig. 8. The western wing and the water channel, looking south.
Fig. 9. The chamber (L459), looking west.
Fig. 10. The oil press, general view to northwest.
Plan 3. Early rock-cuttings in the oil press, plan and section.
Fig. 11. Collecting Vat 153, looking north.
Fig. 12. Collecting Vat 253, looking east.
Fig. 13. Collecting Vat 253, after infill, and W176, looking south.
Fig. 14. The water channel connecting to the pool and drainage pit, looking south.
Fig. 15. The channel, looking northwest.
Fig. 16. The channel and the drainage pit, looking west.
Fig. 17. The plastered surface, looking southwest.
Fig. 18. A juglet dated to Early Bronze Age IB.
Fig. 19. Pottery from the building.
Fig. 20. Metal artifacts from the building.

Fig. 21. Pottery from the oil press.
Fig. 22. Metal artifacts from the oil press.
Fig. 23. Pottery from the irrigation system.
Fig. 24. Pottery oil lamps from the irrigation system.
Fig. 25. Small finds from the irrigation system.
Fig. 26. Pottery from the refuse pit.
Fig. 27. Metal artifacts from the refuse pit and from the area north of the building.
Fig. 28. Pottery from the plastered surface.
Fig. 29. Metal artifacts from the plastered surface.